Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут енциклопедичних досліджень

Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції

Київ 2018

ISBN 978-966-02-8707-5

УДК 016:030(477)
У45

Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. 150 с.

Монографію присвячено актуальним проблемам української енциклопедистики – типології українських енциклопедичних видань та їхнім функціональним і жанрово-стильовим особливостям. У дослідженні розглянуто енциклопедії як жанр довідкової літератури, окреслено їхні функції, типологічні ознаки; проаналізовано класифікації енциклопедичних видань; схарактеризовано особливості стилю енциклопедичних статей та енциклопедій загалом.

Для науковців, працівників видавництв довідкової літератури та всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики й книговидання.

Авторський колектив:
Т. Березюк, О. Давиденко, О. Іщенко,
М. Железняк, С. Очеретянко, Р. Пилипчук, О. Савченко,
А. Шушківський, Я. Яцків (відповідальний редактор).

Рецензенти:
Т. Добко (доктор наук із соціальних комунікацій),
Н. Черниш (кандидат філологічних наук).

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (протокол № 11 від 26 листопада 2018 року).

2018 © Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

Зміст

Передмова.....4

Розділ 1. Тенденції розвитку сучасної
української енциклопедистики.....7

1.1. Енциклопедистика як складник книжкової культури..7
1.2. Функції енциклопедистики в суспільстві
(на прикладі ідеологічної функції – поширення
і пропаганди духовних цінностей держави
й національно-патріотичного виховання).....15

Розділ 2. Сутність енциклопедій
та їхні жанрово-стильові особливості.....31

2.1. Енциклопедії як жанр довідкової літератури.....31
2.2. Стилістика енциклопедичних статей.....41

Розділ 3. Типологія українських енциклопедичних видань.....59

3.1. Типологічна характеристика
паперових енциклопедій.....59
3.2. Типологічна характеристика
електронних енциклопедій.....85

Розділ 4. З історії енциклопедистики.....99

Книга книг – енциклопедія.....100
Візитна картка нації.....103
«І на сторожі коло них поставлю слово».....108
Енциклопедичні статті
як предмет суспільного обговорення.....115

Література.....141

ПЕРЕДМОВА

Досвід української та зарубіжної науки свідчить, що енциклопедії здобули визнання як найвичерпніше інформаційне джерело. Такі видання акумулюють найвагомішу інформацію з усіх галузей знань чи однієї ділянки, можуть створюватися на основі даних про діяльність особи чи колективу людей.

Закономірно, що останнім часом енциклопедії, кількість і різноманітність (тематична, жанрова) яких щороку в Україні збільшується, викликають значне зацікавлення серед учених і стають об'єктом наукових досліджень. Зважаючи на те, що енциклопедичні видання є дієвим засобом культурологічного й просвітницького напряму політики держави, наразі актуальним в україністиці (в галузі енциклопедознавства) є з'ясування їхньої типології, стильових особливостей та функцій, що виконують енциклопедії в сучасних реаліях українського суспільства. Саме на це й спрямована реалізація цього дослідження.

Процес творення нових енциклопедій відбувається постійно. Такі видання мають багаторівневу структуру, що зумовлює різні типи енциклопедій. Сучасна енциклопедистика потребує ґрунтовних знань про типологію енциклопедій, опису різних типів енциклопедій та з'ясування тих особливостей і проблем, які впливають на деривацію енциклопедичної типології.

У свою чергу, типологія енциклопедичних видань породжує ще одне коло проблем, пов'язаних зі стилістикою їхнього вмісту. Енциклопедії мають усталений індивідуальний стиль, який допомагає поєднати наукову достовірність, інформаційну ґрунтовність і лапідарність, вивіреність інформації, об'єктивність (бездискусійність). Проте, без сумніву, енциклопедії мають і відмінні стильові риси. Цілком імовірно, що однією з причин

цього є типологічна диференціація енциклопедій. Дослідження типології і стилів енциклопедичних видань – це той аспект сучасного українського енциклопедознавства, без якого неможливе формулювання сучасної методології та новітніх наукових засад (принципів) укладання енциклопедій.

Динамічні зміни в політичному й суспільному житті України, зокрема поява необхідності утвердження українського інформаційного простору як фронту боротьби з загрозою втрати державної незалежності, актуалізують енциклопедичні видання загального та галузевого типу як джерело достовірної інформації про українську дійсність – її сучасне і минуле, відтак усталення україноцентричних поглядів, фактів, аргументів. Отже, серед найактуальніших функцій сьогодення, що виконують енциклопедії, виділяємо інформаційно-довідкову та популяризаторську. Енциклопедії здійснюють інтеграцію знання про Україну, українців, досягнення в різних аспектах життя, відтак – інтеграцію народу в громадянське суспільство, отже, визначають розвиток держави в гуманітарній сфері, допомагають осмислити стан суспільства й основні тенденції його розвитку. Водночас енциклопедичні видання виконують також наукові, освітні та культурні функції. Аналіз цих та пошук інших функцій енциклопедій у сучасному житті України наразі актуальний.

Отже, вивчення енциклопедичної типології, стильової характеристики та функцій таких видань для суспільства, держави і науки – це і є основними завданнями цієї наукової роботи. Завдання належать до нагальних щодо розв’язання з огляду на сучасні тенденції в гуманітарній політиці держави.

Питання, актуалізовані в цій праці, не досліджені належним чином в українському енциклопедознавстві. Скажімо, з погляду стильових особливостей дослідники вважають, що енциклопедична стаття незалежно від типології енциклопедій – це окремий однорідний жанр усталеного стилю (енциклопедичного стилю). Водночас той факт, що статті в енциклопедіях бувають різного виду – статті-огляди, статті-довідки, статті-тлумачення, статті-посилання тощо, а також власне енциклопедичної

типології (універсальні й галузеві енциклопедії; друковані та онлайн-енциклопедії), – визначає неоднорідність стилю енциклопедичної статті. Питання стилю в енциклопедознавчій науці – це не лише наратив про структурне й мовне оформлення матеріалів у енциклопедичних виданнях, це ще й аспект сприйняття, оцінки й засвоєння поданої інформації її споживачем (суспільством). Для успішного розв'язання окресленого кола питань необхідне ґрунтовне вивчення типології та стилю енциклопедій в україністиці. Ці ж проблеми мають безпосередню кореляцію з дискурсом про функціональне навантаження енциклопедій у сучасному суспільстві, знання про яке теж поки що не випрацювані достатньою мірою для практичного застосування.

Розділ 1

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. Енциклопедистика як складник книжкової культури

Буття людини, як відомо, має біологічну й культурну парадигми. На відміну від біологічного вияву, що визначається природним началом, сутність культури, її поступ пов'язані з передаванням інформації – досвіду, знань (наукових, релігійних, моральних тощо), умінь, ідей, теорій, норм, звичаїв, традицій, способів спілкування і таке інше. Сфера культури складається як із результатів, так і процесів духовної й матеріальної діяльності людей. Важливим її складником є книжкова культура. З погляду інформації, а також ролі та значення її в житті людей книжкова культура – це сегмент духовної культури, бо «книга несе в собі у специфічній формі всі знання, всі досягнення людської культури. Будучи особливою формою відображення і руху суспільної свідомості, вона становить, умовно кажучи, писану (друковану) пам'ять людини. І природно, що саме через книгу, її посередництво кожна людина і суспільство в цілому може засвоїти всі нагромаджені духовні багатства» [Грипич: с. 511]. З точки зору форми представлення й збереження інформації книжкова культура є елементом матеріальної культури та являє собою процес і результат підготовки й виготовлення літератури. Обидва аспекти (духовний і матеріальний) взаємопов'язані й актуальні

для наукових досліджень із книгознавства і багатьох інших суспільно-гуманітарних дисциплін.

Та все ж, коли говорять про книгу як культурне явище, її виникнення й історію розвитку, мають на увазі передусім культуру духовну, а не матеріальну. Нині українське суспільство, власне, як і світове загалом, характеризується ознаками духовної кризи, що пов'язано з цілим спектром визначальних причин, серед них, на нашу думку, основні – асимілятивний вплив чужої (сусідньої) культури й нав'язування її духовних цінностей; засилля в інформаційному просторі суспільства об'єктів так званої поп-культури; знецінення в суспільстві національної культурної спадщини зумовлює невисокий рівень національної самосвідомості українців. Як справедливо зазначав А. Вальчук, невирішеність проблем духовного плану в культурі окремого народу може спричинити небажані соціальні явища для цього суспільства; в такі періоди, коли виникають різні проблеми економічного, політичного, ідейного характеру, часто збільшуються випадки асоціальної та неадекватної поведінки, різних девіацій серед багатьох верств населення, часто зростає кількість посягань на людське життя та багато інших негативних соціальних явищ, що призводять до загострення соціальних відносин [Вакальчук: с. 46]. На жаль, нині Україна переживає події, пов'язані з актом здійснення іншою державою військової агресії на території нашої країни, і є всі підстави вважати, що розвиток цих подій став можливим саме через невирішеність проблем духовного плану в культурі нашого народу.

У своїй дисертаційній праці «Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції» І. Щербакова відстоює позицію про те, що важливими інструментами подолання кризових явищ у духовній сфері окремої людини і суспільства в цілому є освіта й виховання; наголошує, що «в ситуації духовної кризи виховання формує відчуття цілісності, духовної стійкості, а освіта робить людину духовно пружною, розвиває її інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси» [Щербакова: с. 5].

Відомий факт, що високорозвинені країни світу, яким нині не властива духовна криза, досягли свого економічного поступу завдяки активному сприянню розвитку освіти, науки, культури, зокрема й енциклопедичної справи. Як зазначають окремі дослідники, для України міг би стати в пригоді досвід Канади, яка не лише впоралася з могутньою гуманітарною експансією Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки, а й завдяки виваженій політиці у культурній сфері зуміла створити захищений і водночас один із найвідкритіших національних книжкових ринків, перетворити книжково-видавничу галузь на провідну в структурі економіки країни. Саме держава, усвідомивши, яку велику роль відіграють для неї книги, наповнені енциклопедичними знаннями, вдалася до низки заходів на підтримку національного книговидання. Зазвичай вони полягали в наданні коштів на друк навчальної, енциклопедичної, культурологічної літератури, творів канадських авторів, рекламу та пропаганду канадської книжки, а також у розробленні федеральної програми розвитку книговидавничої сфери, спрямованої на організацію відповідної інфраструктури, дослідницьку діяльність, розвиток інформаційної бази для створення відповідних видань. Все це заразом посприяло захистові національних інтересів, державного інформаційного простору та позитивно вплинуло на економічний розвиток всіх регіонів Канади та культурний й інтелектуальний поступ канадців [Савченко та ін.: с. 79].

Енциклопедична література чи не найкращим чином здатна забезпечити підвищення рівня знань серед українців про такий важливий для культурного розвитку суспільства пласт інформації, як видатні представники нашого народу – харизматичні державотворці, визначні науковці, педагоги, спортсмени, провідні діячі культури й мистецтва, духовні лідери тощо. Для національно-патріотичного виховання важливими вважаємо не лише енциклопедичні видання про знакові персоналії, а й про різні сфери українського життя: науку, культуру та мистецтво, військову справу, цивільної оборону, історію, краєзнавство, туризм, охорону довкілля, фізичну культуру, спорт, популяриза-

цію здорового способу життя. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України: Київську Русь, Литовсько-Руську державу, козацьку державу, Гетьманщину, УНР, ЗУНР. Особливого значення набувають порівняльно-історичні відомості про тимчасову втрату державності в інших європейських країнах, які нині є потужними європейськими націями. Спеціального розгляду потребують історичні обставини, які призводять до цього. Отже, вкрай важливо для державотворення готувати енциклопедично-довідкові видання на історичну тематику.

Однак на сьогодні тенденція розвитку енциклопедичної справи така, що лише поодинокі фундаментальні видання національного значення створено за державної підтримки. На жаль, політика держави у сфері духовної культури не виокремлює енциклопедичну справу в окрему стратегічно важливу ділянку. Відрадно зазначити, що на регіональному рівні простежуємо деяку тенденцію створення енциклопедичних видань за ініціювання й підтримки місцевих органів державної влади. Наприклад, з ініціативи органів місцевого самоврядування Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника готує тритомну енциклопедію про Західноукраїнську Народну Республіку [ЗУНРЕ]. Подібним чином було укладено такі регіональні енциклопедичні видання про Тернопільщину [ТЕС], Харківщину [ХЕС] тощо; в деяких інших регіонах створено редакційні колегії з підготовки обласних енциклопедій, робота над якими лише почалася.

У контексті державного сприяння розвитку енциклопедистики фіксуємо загальну тенденцію ставлення держави до науки, а саме: маючи потужний науковий і науково-технічний потенціал, держава слабко використовує його як засіб і ресурс для розвитку країни, зокрема для покращення її духовної та матеріальної культури.

Статистичні дослідження свідчать про невисокий рівень використання енциклопедично-довідкової літератури в україн-

ському суспільстві. Це, зокрема, яскраво демонструє аналітичний проект Ukrainian Reading and Publishing Data 2018 [UR&PD] про стан книжково-видавничого ринку в Україні у 2018 році, реалізований за участі Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова: лише 14 % українців читали енциклопедично-словникові книжки у 2018 році. Згідно з цим дослідженням, 43,9 % українців взагалі ніколи не зверталися до енциклопедій і словників та лише 1 % користується ними щодня. Звісно, за популярністю енциклопедія не може випереджати читання, скажімо, художньої літератури і, природно, має невисокі статистичні рейтинги. Цьому сприяє сам жанр енциклопедично-довідкової літератури, його специфіка. Водночас уважаємо, що популяризація енциклопедій у державі має велике значення для підвищення інтелектуального потенціалу українців, а також відіграє велику роль у поширенні важливих знань для духовного розвитку країни.

Незважаючи на низький рівень державної підтримки, українська енциклопедистика розвивається. З поступом інформаційних технологій книга (а з нею й книжкова культура) зазнала змін і трансформацій. Йдеться про те, що нині книга як явище має дві форми вираження – друковану, виготовлену з паперу, та електронну, представлену в цифровому вигляді (візуального або аудіального форматів). Утім, необхідно наголосити, що незалежно від трансформацій формальних ознак, загальний сенс книги лишається тим самим – вона, як і раніше, є носієм інформації. Та все ж поява цифрових книг суттєво позначається на загальному розвитку книжкової культури. Це, зокрема, помітно й на прикладі енциклопедично-довідкової літератури.

У світовій енциклопедистиці з появою електронних видань і переходом знакових універсальних енциклопедій, на кшталт «Британіки», з книжкового формату на винятково цифровий складалося враження про занепад і відхід у небуття класичної енциклопедичної справи. Багато хто висловлював переконання, що енциклопедична справа як явище перетворюється в електронну енциклопедистику. Однак сьогодні простежуємо,

що такі твердження хибні: актуальна тенденція розвитку сучасної енциклопедистики – це взаємопроникнення, взаємодоповнення та своєрідна синергія енциклопедистики класичної й електронної. Очевидним є те, що електронна енциклопедія не може повноцінно замінити друковане видання, а друковане видання без його електронної версії втрачає низку важливих переваг. До сфери енциклопедистики справедливо можна вжити термін «енциклопедична культура», що, з одного боку, корелює з енциклопедичними знаннями, а з іншого – із процесом і результатом творення енциклопедій.

Енциклопедична культура як енциклопедичне знання – це передусім інформація, що характеризується науковою релевантністю, достовірністю, узагальненістю, лаконічністю викладу. Енциклопедичне знання – духовно ціннісне, позбавлене комерційного чинника, репрезентує високу культуру. В загальнонаціональному контексті справедливо говорити про те, що енциклопедичне знання – це дещо більше, ніж книжкова культура; воно – елемент національної культури, адже, як влучно зазначає О. Завгородня, «в енциклопедичному слові втілено багато граней народного життя» [Завгородня: с. 24].

В. Кубійович, головний редактор «Енциклопедії українознавства» [ЕУ], у 1951 році висловився щодо енциклопедичного знання ось як: «Перебуваючи на чужині всі ми болюче відчували потребу якогось одно цілого твору, що з українського становища розглядав би всі проблеми життя України: політичні, культурні, економічні в минулому й сучасному. Твору, який був би зібранням відмінностей про Україну для українців та для чужинців, серед яких, як знаємо, поширено стільки баламутних відомостей про нашу батьківщину. Твору, який відповідав би водночас вимогам науки й служив би нашій визвольній справі» [Железняк 2018: с. 45].

Для відтворення енциклопедичного знання немає принципової різниці, який тип видань використовувати – паперовий чи електронний. Проте це має значення, коли енциклопедичну культуру розглядати під іншим кутом зору.

Енциклопедична культура як результат творення енциклопедій може існувати передусім у фізичному, а не кібернетичному просторі, адже представлення енциклопедій у вигляді книг – це окреме книжкове мистецтво (мистецтво укладання енциклопедій). Енциклопедії завжди вважалися знаковими книгами – і не лише за змістом, а й за формою. Справді, поважне енциклопедичне видання вирізняється монументальністю завдяки особливостям книжкового формату, а також ошатністю й коштовністю поліграфії. Інакше кажучи, енциклопедії – це видання, які, окрім внутрішнього змісту, справляють особливий культурно релевантний зовнішній ефект, який має особливе значення для читачів. Енциклопедична культура не передбачає масовості видань, а корелює з їхньою високою якістю книгодруку еталонного характеру.

Звісно, вище йдеться про тенденційні ознаки, що формують своєрідний ідеал, до якого варто прагнути. Та не всі енциклопедії можуть похвалитися перфектним дорогим «убранням», позаяк воно залежить від матеріальних благ. І тут доречно знову згадати В. Кубійовича, зокрема процитувати його висловлювання щодо зовнішнього вигляду трьох томів загальної частини «Енциклопедії українознавства», з чого можна зрозуміти, що навіть на основі того, як виглядає національна енциклопедія, є підстави складати враження про економічний розвиток країни, рівень заможності її громадян: «Як приємно мені нині прийти до бібліотеки в Парижі і між томами різних енциклопедій бачити нашу ЕУ, частину першу. На наші умовини це гігантна робота, але які ті три томи скромненькі коло імпозантних томів інших народів» [Железняк 2018: с. 72].

Наявність електронної версії тієї чи іншої енциклопедії надає їй додаткових переваг, основна серед яких – суттєве розширення аудиторії читачів. Інтернет нині є найбільшим майданчиком обміну й споживання інформації. Тому представити енциклопедію (що вийшла друком у певному накладі) в Інтернеті у вигляді онлайн-енциклопедії означає підвищити доступ до неї, сприяти тому, щоб її статті читала необмежена кількість людей.

Окрім цього, онлайн-енциклопедії мають ще одну важливу особливість – у них можна реалізувати те, що неможливо здійснити на рівні книжкового формату. Наприклад, онлайн-версія «Енциклопедії Сучасної України» [е-ЕСУ] вирізняється наявністю на її сайті фотогалерей, актуальною щоденною інформацією-календарем про відомих осіб, стрічкою енциклопедичних новин, інтеграцією із соціальними мережами та функцією, що передбачає обговорення статей (коментування статей). Це все неможливо реалізувати в друкованих книгах із суто технічних причин.

На жаль, серед українських енциклопедій поки що вкрай мало таких, що мають поряд із друкованою ще й електронну версію. Є багато енциклопедій, для яких створено оцифровану копію. Завдяки побутуванню цих копій в Інтернеті аудиторія користувачів збільшується, однак можливості саме онлайн-енциклопедій, тобто повноцінних енциклопедичних ресурсів із власним сайтом і його архітектонікою, що сприяє зручності в користуванні, швидкому пошуку потрібної інформації, значно потужніші для залучення читачів.

Останнім часом з'явилися онлайн-енциклопедії, які не мають аналогів серед друкованих. З одного боку, такі видання існують лише в Інтернеті, отже, позбавлені можливості бути у вжитку у вигляді паперових книг. З іншого ж боку, особливості веб-формату дають змогу реалізувати такі енциклопедичні проекти, які неможливо втілити в друкованих виданнях. Найяскравіший приклад – українська «Вікіпедія» [Вікіпедія], яка за кількістю статей вважається найбільшим інформаційним джерелом енциклопедичного характеру в Україні і значно перевищує будь-яке багатотомне видання у світі – якби вона виходила друком, мала б сотні томів.

Отже, розглядаючи енциклопедії як феномен книжкової культури та акцентуючи увагу на напрямах розвитку енциклопедичної справи в Україні, можемо констатувати, що існують як позитивні, так і негативні тенденції. Серед перших – природний розвиток енциклопедистки, що відбувається незалежно від українських реалій (позитивний вплив сучасних технологій

і загальносвітових тенденцій розвитку книжкової культури). Серед других – неналежна увага й низький рівень підтримки енциклопедистики державою, що, з одного боку, є результатом загальної ситуації у сфері духовної культури України, а з іншого – це і причина, через яку ситуація у сфері духовної культури України не покращується.

1.2. Функції енциклопедистики в суспільстві (на прикладі ідеологічної функції – поширення і пропаганди духовних цінностей держави й національно-патріотичного виховання)

Перша функція, притаманна енциклопедичним виданням, природно є довідкова. За визначенням І. Жаркова, вона полягає в акумулюванні даних різного характеру, узагальненні знань, накопичених наукою і практикою. Особливостями енциклопедій, пов'язаних із цією функцією, дослідник називає: добір фактів, зумовлений необхідністю скорочення інформації; специфічний стиль і мову; лаконізм викладу; максимальну відкритість для пошуку. Ці характеристики породжують притаманну лише довідковим виданням структуру інформаційного поля, що виявляється в нелінійності викладу та активному використанні засобів пошукової орієнтації. Матеріал добирають, опрацьовують та систематизують відповідно до цільового призначення, яке пов'язане насамперед із завданням надати відповіді на запитання потенційного користувача [Жарков: с. 6].

На означеній вище функції як визначальній для довідкової літератури акцентують увагу й інші дослідники. Наприклад, М. Шлефер головною особливістю довідкових видань називає систему впорядкування (найчастіше алфавітну), що регулює порядок розташування інформаційних блоків (довідкових статей) і надає можливість читачеві швидко знайти необхідну інформацію. До особливостей подання матеріалу, як він вважає, належить оглядове, зазвичай недискусійне представлення ві-

домостей. Навіть у довідниках для науковців найчастіше немає відповідного викладу основ і методів отримання даних, а статті – це задокументоване відображення несуперечливої дійсності [Schläfer: с. 23].

Наголосимо, що апелювання до довідкової функції має давню традицію. Наприклад, Д. Дідро в «Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел» (1751–1780) зазначає, що головне завдання енциклопедії – зібрання й систематизація інформації з різних галузей знань і подання її у формі, зрозумілій сучасникам. Таким чином, як стверджує Г. Воронка, «цим енциклопедист підкреслює важливість ефективної комунікації між довідковим виданням і користувачем. Не менш важливою функцією енциклопедії Д. Дідро вважає передавання інформації в часі і просторі, між поколіннями та націями» [Воронка: с. 12].

Б. Латипов виокремлює низку інших функцій, характерних саме для енциклопедій, а не для будь-якого довідкового видання [Латыпов: с. 67]:

1. Інформаційна (передавання наукового досвіду). Цю важливу функцію енциклопедії виконують за допомогою складної знакової системи, математичних символів і формул, які зберігають науковий досвід поколінь в поняттях і словах. Особливості жанру й стилю енциклопедичних статей – це теж свого роду «знакова система», що реалізує зазначену функцію.
2. Пізнавальна (гносеологічна). Енциклопедія концентрує в собі кращий науковий досвід безлічі поколінь людей. Вона накопичує багатющі знання про світ і тим самим створює сприятливі можливості для його пізнання і освоєння.
3. Комунікативна функція як найважливіша функціональна риса енциклопедії. Ця функція невід'ємно пов'язана з інформаційною. Через систему масової комунікації (друкована та електронна продукція) охоплює майже все суспільство.

4. Функція фіксування інформації та її збереження (енциклопедія – це матеріальний книжковий продукт).
5. Культурна.
6. Меморіальна.
7. Управлінська.
8. Функція підтвердження.

Енциклопедія – джерело знань, продукт і пам'ятка духовної і матеріальної культури, зрештою, пам'ять поколінь. Естетичну, гедоністичну, рекреативну функції енциклопедії можна розглядати як підфункції, або різновид вияву культурної функції, причому вони властиві передусім лише окремим типам, а не всім енциклопедіям.

Виховна, популяризаторська, навчально-освітня функції енциклопедій є виявом культурної, пізнавальної, управлінської, тобто вони посилюються при одночасному виконанні всіх інших. Управлінську функцію стосовно енциклопедії рідко виділяють, проте треба зауважити, що вона властива будь-якій енциклопедії, оскільки пов'язана з інформаційною функцією.

Формою вияву управлінської функції є й ідеологічна функція енциклопедії. Функція підтвердження асоційована з встановленням істинності, достовірності описуваних в ній фактів, подій. Суттєва риса енциклопедії, що відрізняє її від інших видань, полягає в активній її ролі для формування громадської ідеології, науки, мистецтва, моралі, громадської думки тощо. Можна назвати її функцією перетворення суспільної свідомості, оскільки вона реалізується як функція впливу енциклопедії на нашу свідомість, функцією, що активізує участь людини в перетворенні світу і самої себе. Функція перетворення суспільної свідомості, що властива енциклопедіям, дозволяє їй по-іншому виконувати пізнавальну, культурну та управлінську функції.

З розглянутих функцій енциклопедії випливає низка її властивостей, які доповнюють і уточнюють ці функції. Серед них варто назвати конкретно історичний характер енциклопедії. Її створюють не лише у відповідь на потребу суспільства на тому чи іншому історичному етапі свого розвитку, а й за умо-

ви, якщо суспільство визнає її цінність і необхідність існування. Енциклопедія певним чином дисциплінує людину, впливає на її свідомість і поведінку.

У розвідці «Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми» [Железняк, Іщенко 2017: с. 45] питання функцій енциклопедій висвітлено в контексті їх поділу на національні й регіональні видання: «І регіональні, і національні енциклопедії мають велике в суспільстві й державі значення, зокрема для:

- інтелектуального розвитку суспільства, піднесення престижу інтелекту, знань, освіченості;
- культурно-духовної еволюції народу;
- формування й утвердження національної свідомості, відтворення історичної пам'яті українського народу, створення й захисту національного інформаційного простору держави;
- зрештою, для інтеграції українського народу в єдину політичну націю, що нині найбільш актуально з огляду на боротьбу українців за територіальну цілісність держави» .

Система масової комунікації завдяки різноманітним технологіям чинить вплив на поведінку, світогляд людей, одним із основних інструментів якої є пропаганда. Як рушій масових комунікацій пропаганду віддавна вважають знаряддям в ідеологічному, політичному впливі на масову свідомість. Проблема пропаганди через засоби масової комунікації нині актуальна, особливо у зв'язку з воєнними діями на сході нашої держави. Та найбільшого розвитку вона набула в радянські часи, коли пропаганда комуністичної ідеології, тоталітарного суспільства, радянського соціалізму на тлі антипропаганди «загниваючого капіталізму» була системно організованою державною політтехнологією.

Енциклопедична справа за часів СРСР розвивалася за тими самими принципами, що й журналістська справа. Знаменитою в журналістиці формулою, яку приписували В. Леніну, була така: газета повинна бути не тільки колективним пропагандистом і

колективним агітатором, а й колективним організатором мас. Енциклопедії та довідники в цьому сенсі мало чим відрізнялися від газет. За будь-яких умов лишатися вірним «підручним партії» – тільки таке покликання енциклопедистики апріорно й аксіоматично визнавалося в Українській РСР і, як догма, обговоренню воно не підлягало. У цьому аспекті роль і значення «Енциклопедії українознавства» й «Української радянської енциклопедії» глибоко й всебічно висвітлено у праці «Дві українські енциклопедії» [Кубійович, Маркусь].

Більше того, матеріал, який традиційно виноситься на сторінки енциклопедій, в радянські часи вважався більш стратегічним в інформаційному плані порівняно з контентом засобів масової інформації. Адже висвітлення досягнень науки і техніки як основної тематики фундаментальних енциклопедичних видань у СРСР крізь призму ідеологічної пропаганди справляло на суспільство відчутніший впливовий ефект, ніж ідеологічно заангажовані відомості, що висвітлювали в ЗМІ.

Отже, рівень розвитку методології ідеологічного забезпечення текстових матеріалів енциклопедичних видань не поступався фаховій методології з енциклопедистики. Забезпечувати впровадження політико-ідеологічного складника в подібну (й іншу) літературу було покладено на Головне управління видавництв і поліграфічної промисловості (в різні роки називалося по-різному: Головвидав, Головполіграфвидав, Держкомвидав), що стало структурною частиною Міністерства культури УРСР.

У сфері безпосередньо енциклопедичної справи було створено Головну редакцію Української радянської енциклопедії (при Академії наук УРСР, згодом при Держкомвидаві УРСР), що спочатку займалася питаннями створення «Української радянської енциклопедії» [УРЕ], а згодом і багатьма іншими енциклопедично-довідковими виданнями.

Роль радянських видавництв зводилася до редакційного обслуговування підготовки ідеологічно вивірених книжок, які потім друкувалися, проходили цензуру, а далі через державні книготорговельні установи розповсюджувалися великими на-

кладами по всій території України чи СРСР. Проблеми реалізації книжкової продукції держава брала повністю на себе, забезпечуючи те, щоб важлива для неї інформація була прочитана й засвоєна якомога більшою кількістю людей.

Найвідомішою та найпопулярнішою українською енциклопедією в радянські часи була згадана вище «Українська радянська енциклопедія» (у 17 томах, 1959–1965 рр.; друге видання – у 12 томах, 1974–1985 рр.). Як відомо, це – масштабна академічна праця про українців, різні наукові, мистецькі, суспільні сфери України та колишнього СРСР.

Зміст чи не всіх українознавчих гасел цієї енциклопедії узгоджувався з положеннями «Передмови», зокрема про те, що «Українська радянська енциклопедія» має показати братерську єдність українського народу з великим російським і всіма іншими народами Радянської Вітчизни, і що вона спрямована проти «насамперед українського буржуазного націоналізму» (останнє поширюється і на постаті XVII–XVIII ст., наприклад, на І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Орлика).

Прикметною рисою є і те, що «Українська радянська енциклопедія» (а саме друге її видання), публікувалася у двох мовних варіантах – українському й російському. Тобто саме по собі видання вже було інструментом зросійщення книжкових видань в Україні. Відтоді з'явилася політтехнологія двомовності, яка полягала в нав'язуванні російської мови паралельно з українською (що актуально й дотепер і що, до речі, багатьма розцінюється як норма), намагаючись у такий спосіб поступово викорінити останню зі сфери вітчизняного книговидання.

Звісно, найкращим ідеологічним інструментом були ті видання, які безпосередньо пов'язані з тематикою ідеологічних переконань і нав'язувань. Ідеться передусім про сферу історії України, концепція якої зазнала суттєвих змін внаслідок її радянізації – замовчування невигідних владі подій, фактів або їх перекручування чи інше трактування, дегероїзацію історичних персоналій, фальсифікацію, вигадування того, чого не було насправді, тощо.

Тож закономірно, що в радянські часи з'явилася чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України» (1969–1972 рр.) [РЕІУ]. Це було перше енциклопедичне видання про історію України, і ця ознака, яка надавала їй своєрідну «монополію» в даній читацькій сфері, безсумнівно, мала особливе значення з погляду ідеологічної впливовості.

Методологічною основою «Радянської енциклопедії історії України» були: теорія марксизму-ленінізму, рішення з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій.

В енциклопедії історію України висвітлено крізь призму питань марксистсько-ленінської теорії та основоположних праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, зокрема праць про Україну. Історію Київської Русі в статтях подано як спільну колиску російського, українського і білоруського народів. Боротьбу українського народу проти феодально-кріпосницького гноблення, проти султанської Туреччини, шляхетської Польщі та інших іноземних загарбників зображено як поштовх до возз'єднання України з Росією. Найбільший обсяг матеріалу енциклопедії присвячено історичним подіям періоду СРСР та подіям, які передували його створенню (були підґрунтям для цього).

Отже, ця енциклопедія, незважаючи на те, що вважається певним досягненням як історичної науки, так і енциклопедознавчої, в своїй основі містить політичну заангажованість, зумовлену догмами й стереотипами, нав'язуваними в радянську добу. Інакше кажучи, під прикриттям науки, видавничої справи енциклопедичний матеріал було використано на догоду державі відповідно до її інформаційної політики.

Як бачимо, енциклопедична справа за часів Радянського Союзу ґрунтувалося на ідеологічно витриманих і жорстко планованих принципах: енциклопедії розглядалися як серйозний засіб поширення й укорінення ідеологічних засад державної політики. Подібні праці й нині слугують спадщиною «українського радянського державного будівництва», а тому й тепер

продовжують виявляти свій вплив як видавнича політтехнологія, протидіючи розвитку українського національно й патріотично орієнтованого громадянського суспільства, виправдовуючи у свідомості багатьох українських громадян сучасну воєнну інтервенцію з боку країни-агресора.

Культивування українського радянського патріотизму, що конструювався на міфах про Велику Вітчизняну війну, «дружбу народів», на відданості комуністичній партії та «великому російському народу», малоросійських сентиментах, стало новою формулою імперської лояльності для українців. Праці, на зразок енциклопедій, відіграли неабияку роль у цьому.

Нині для держави саме на часі викорінити ілюзії щодо національного, державного чи квазідержавного характеру радянської України, що були лише прикриттям комуністичної окупації нашої країни, та відкинути російсько-радянські міфологеми й архетипи, які заважають побудові справді незалежної національної держави. І знову-таки в цьому процесі енциклопедії – одна з дієвих форм упровадження відповідної інформаційної політики держави.

Отже, ідеологічну функцію енциклопедичних видань, яку в радянські часи було застосовано проти українськості, задля викорінення національної ідентичності, нині необхідно використовувати, навпаки, з метою поширення української національної ідеї, прищеплення любові до рідної землі, виховання патріотизму й гордості за Україну.

Окрім поширення знань, вигідних для духовного розвитку держави, енциклопедії є носієм тієї інформації, яка здатна протидіяти виявам маніпулювання масовою свідомістю, що, зокрема, нині спостерігається як форма зовнішнього інформаційного впливу. У цьому сенсі вважаємо, що консолідація енциклопедичних знань може розглядатися як засіб протидії в боротьбі за захист інформаційної безпеки держави.

Необхідно констатувати, що задля пропаганди націєвизначальних знань стратегічно виправданим вбачається використання, поширення і популяризація тих україноцентричних

фундаментальних енциклопедичних видань, які вже існують, та подальший розвиток енциклопедичної справи у напрямі посилення державницьких позицій в суспільстві з допомогою нових енциклопедичних видань, які б цілеспрямовано і систематизовано пропагували українську ідею в державі.

Важливу роль у захисті інформаційного українського простору відіграють не лише універсальні національно орієнтовані енциклопедії, а й спеціальні (галузеві). Адже один із напрямів зовнішнього інформаційного впливу характеризується нав'язуванням різноманітних стереотипів, скерованих на применшення і заперечення досягнень українського народу в тих чи інших галузях знань або тих чи інших реалій, фактів тощо.

Скажімо, на українську мову віддавна чіпляють різноманітні ярлики – селянська мова, мужицька, колгоспна, наріччя російської, діалект польської, непридатна для науки, освіти, мистецтва, військової справи, спорту тощо. Це, в свою чергу, начебто виправдовує поширення двомовності в Україні, розвиток і впровадження російської мови в різних сферах, нехтування українською мовою. Дослідження українських соціолінгвістів переконують нас у тому, що навіть вихована в українських родинах молодь змушена зросійщуватися через панування в незалежній Україні російськомовного інформаційного продукту. Натомість лінгвістичні енциклопедії, зокрема «Українська мова. Енциклопедія», слугує тим джерелом контрпропаганди, орієнтованим на масового читача, яке комплексно і в доступній формі показує все фонетичне, лексичне, граматичне багатство й потенціал української мови, повністю спростовує ті чи інші штучні і неправдиві нав'язувані ззовні архетипи, зокрема й про двомовність.

Окрім цього, переконливим аргументом на користь функціонування української наукової мови є те, що першу в світі енциклопедію з кібернетики видали в Україні і саме українською мовою. Це засвідчувало не лише високий розвиток цілої науки в Україні на той час, а й абсолютну достатність лексичного багатства української мови, щоб адекватно висло-

вити найпередовіші думки в одній із новітніх галузей знань людства.

Подібну інформаційну ситуацію маємо й у сфері історії України. Зовнішні інформаційні впливи потужно спрямовано на фальсифікацію історії нашої держави чи то й позбавлення України взагалі своєї історії, наприклад, у питаннях, пов'язаних з періодом Київської Русі. Зокрема, фальшуванням історичних подій того періоду утверджують думку про існування триєдиного російського народу в складі трьох його різновидів – великоруського, малоруського (українського) і білоруського. Така штучно створена «історична концепція», з одного боку, перекреслює всю нашу історію, а з іншого – стає підґрунтям для сумніву щодо існування українців як народу взагалі.

Між іншим, в «Енциклопедії Сучасної України» цілком слушно вміщено статті, що раз і назавжди розв'язують коло питань давньоруського періоду – «Давньоруської народності концепція» [Юсова] і «Давньоруської мови концепція» [Глущенко, Півторак].

Тож для формування потужного українського інформаційного простору найбільш важливе значення набувають ті джерела інформації, зокрема й енциклопедичні, які дають відомості про визначальні державні й національні ознаки – територію, законодавство, мову, історію, культуру – та сприяють їх утвердженню в суспільстві, їх захисту суспільством. Адже зовнішні інформаційні атаки діють відповідно до правила: народ, позбавлений своєї історії, мови, культури, приречений на асиміляцію, на втрату політичних, культурних та будь-яких інших визначальних орієнтирів.

Варто звернути увагу й на те, що факт наявності тих чи інших енциклопедичних видань часто вже є дієвим інструментом в інформаційній боротьбі. Скажімо, згаданий вже факт про те, що в Україні створено найпершу у світі енциклопедію з кібернетики («Енциклопедія кібернетики») свідчить лише про одне – українські фахівці з цієї галузі науки були і лишаються одними з найкращих. Це посилює загальний «рейтинг» українців як талановитого народу у сфері світової науки і техніки, позитив-

но впливає на підвищення рівня національної самосвідомості, гордості за себе, своїх земляків і свою країну. Тож розвиток енциклопедичної справи як важливого чинника в питаннях пропаганди української ідеї – це не лише поширення енциклопедичних знань у суспільстві, а й заходи щодо аналізу, вивчення й узагальнення власне енциклопедичних видань (енциклопедистика / енциклопедознавство), напрацювання тих методик їх створення, які забезпечуватимуть реалізацію зазначеної функції цих інформаційних джерел (енциклопедознавча політика), вироблення програм, які б демонстрували актуальність підготовки енциклопедій різних тематик.

До речі, є й інші галузі науки й техніки, де українці займали чи займають передові позиції у світі. Та незважаючи на це, у сфері відповідних дисциплін часто відсутні енциклопедичні видання, які б презентували ці ланки знань та поширювали б інформацію серед широкого загалу про український внесок у їхній розвиток. Такою сферою є, приміром, космічна галузь (космонавтика, ракетно-космічна промисловість). Українські конструктори та науковці зробили значний внесок у розвиток світової космічної науки. Саме українці запропонували ідеї міжпланетних перельотів. Вітчизняні підприємства займали й продовжують займати передові позиції в світовій космонавтиці. Ракетно-космічна галузь України має значний економічний та науково-технічний потенціал. Ми пишаємося своїми космонавтами, які зробили безпосередній внесок у справу освоєння космосу. Та попри все це у нас, на жаль, відсутня фундаментальна енциклопедія з космонавтики (хоча і є енциклопедичні видання, що певною мірою представляють космічну галузь).

Пропагандистська роль енциклопедій пов’язана не лише із захистом українського інформаційного простору й протидією зовнішнім інформаційним впливам, а й із тим, що в українському суспільстві є необхідність дохідливого роз’яснення практичних і теоретичних проблем становлення правової, демократичної держави, важливості глибокого розуміння загальнолюдських цінностей, ідеї національного відродження, питань

національної самоідентифікації, самовизначення, ментальності українського народу, його етносу, історичної минувшини. У зв'язку з цим інформаційні джерела, на кшталт енциклопедій, є чи не найкращим джерелом поширення і пропагування відповідних знань.

Виховання патріотизму громадянського суспільства – одне із провідних завдань держави у напрямі гуманітарної політики. Це саме питання вельми актуальне й у галузі науки – сучасній педагогіці, українській філософії та інших галузях.

Взаємодія державного апарату й досягнень науки, а також суспільної думки – є успішною формулою у питаннях формування патріотизму й гордості за свою країну. Держава при широкій участі науки і громадськості має розцінювати виховання суспільства як основний компонент своєї педагогічної політики. Світова і вітчизняна історія освіти свідчить про те, що змістові параметри мети виховання підростаючих поколінь відображають рівні цивілізації суспільства, його демократичних характеристик, економічних можливостей, компетентності уряду, служб прогнозування і розрахунку реальних умов розвитку педагогічних систем.

Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру, виховання ціннісного ставлення до соціального оточення та самої себе, національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного, толерантного громадянина – патріота, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, відповідального перед своєю нацією.

З метою виховання громадянина-патріота України, утвердження любові до Батьківщини, формування в особистості ціннісного ставлення до суспільства та самої себе, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань українського народу, усвідомлення єдності власної долі з долею своєї країни, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України (як з історичного минулого, так і сьогодення), активної за формою та

моральної за змістом життєвої позиції сучасна українська держава потребує національної системи виховання.

Розбудова національної системи виховання, як і освіти загалом, в сучасних умовах з урахуванням кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя, історичних викликів XXI століття вимагає критичного осмислення досягнутого і зосередження зусиль та ресурсів на розв'язанні найбільш гострих проблем, які стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі.

Модернізація і розвиток освіти повинні набути випереджального безперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються в Україні та світі. Підвищення якісного рівня освіти має бути спрямовано на забезпечення економічного зростання держави та розв'язання соціальних проблем суспільства, подальше навчання і розвиток особистості. Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства.

Отже, енциклопедичні видання рекомендуємо як доступне, надійне інформаційне джерело для досягнення цієї важливої мети – патріотичного виховання громадян. У зв'язку з цим необхідно забезпечити суспільство енциклопедіями й довідниками, які б давали українцям інформацію, особливо виховуючи громадянський, військовий та духовно-моральний патріотизм. Для національно-патріотичного виховання важливі довідкові видання зі сфери: української науки, культури та мистецтва, військової справи, цивільної оборони, історії (з акцентом на шанування пам'ятних дат та історичних постатей), краєзнавства, туризму, охорони довкілля, фізкультури, спорту, популяризації здорового способу життя.

Загалом, забезпечити суспільство енциклопедичними виданнями на зазначені найбільш актуальні проблеми означає:

- консолідувати той багаж таких видань, який уже існує; дбати про їх поширення, доступність у суспільстві;
- розробити програму з підготовки нових видань, брак яких є відчутним з погляду патріотичного виховання.

Енциклопедичні видання, як жодне з інших, здатні підвищувати рівень знань у дітей і молоді про видатних особистостей українського державотворення, визначних вітчизняних учених, педагогів, спортсменів, провідних діячів культури і мистецтва, а також духовних провідників українського народу.

Найкращим чином подібне завдання може бути реалізоване за допомогою створення спеціальних (біографічних) енциклопедій про видатних людей (з окремої галузі або регіону тощо) або персональних енциклопедій про окремих осіб. Серед останніх сьогодні маємо фактично лише дві – про Тараса Шевченка («Шевченківська енциклопедія») та Івана Франка («Франківська енциклопедія»). Серед енциклопедій про видатних людей іншого типу (спеціальних енциклопедій) є здебільшого видання регіонального, а не національного значення, таких, наприклад, як «Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття», «Діячі історії, науки і культури Закарпаття», «Митці Рівненщини», «Митці Буковини», «Николаевцы. 1789–1999», «Сумщина в іменах», «Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004», «Черкаський край в особах. 1941–2001» та деякі інші.

Енциклопедією національного значення є багатотомна «Енциклопедія Сучасної України». В опублікованих на сьогоднішній день 20 томах широко представлено видатних осіб України, хоча це видання є універсального типу (не лише про персоналії, а й про інші сфери українського життя). У середньому ж частка статей про персоналії в «Енциклопедії Сучасної України» становить близько 50 % (залежно від тому ця цифра дещо змінюється – докладніше про це див., напр.: [Муріна]).

Виховна функція енциклопедій має й інше значення – навчально-дидактичне. Йдеться, зокрема, про те, що енциклопедії – це багатий, різноманітний дидактичний матеріал, який з успіхом можна застосовувати в навчальному процесі. В освітній галузі відомим є твердження: мотивація до навчання посилюється за рахунок різних видів діяльності й джерел інформації. Тож розширення дидактичного матеріалу через енциклопедії вважаємо доречним. Більше того, жанр енциклопедій сам

по собі є доволі цікавим порівняно з багатьма іншими. Тому у зв'язку з цим енциклопедії – це ще й видання, які здатні підвищувати інтерес до навчання, наприклад, в домашніх умовах з ініціативи батьків. Зокрема, мова йде про дитячі енциклопедії універсального типу, які б давали дитині уявлення про світ, країну, природу, космос тощо. Втім, на жаль, Україна не має власних фахових енциклопедій подібного штибу. На книжковому українському ринку існують дитячі енциклопедії, проте такі видання – це переклади іншомовних енциклопедій (не завжди створених фаховими редколегіями), в яких, що важливо, відсутня орієнтованість матеріалу на українську дитину, написані найчастіше російською мовою, отже, не мають жодної державно-виховної ролі. Переконані, що забезпечення суспільства доступом до якісних енциклопедичних видань, зокрема й за рахунок підготовки нових, – це гарантія того, що рівень освіченості громадян буде вищим, а інтелектуальні здібності – кращими.

Таким чином, у зв'язку з тим, що енциклопедично-довідкова література належить до видань науково-довідкового типу, орієнтованих на широкі маси, які з точки зору змісту й форми зручні для повсякденного використання серед якнайбільшої читацької аудиторії, вона має великий потенціал відігравати у суспільстві значну роль, зокрема бути зручним джерелом достовірної, доступно викладеної інформації і водночас інструментом популяризації (пропаганди) й прищеплювання українських національних цінностей та виховання патріотизму (йдеться передусім про енциклопедії, які містять інформацію відповідного змісту).

Розділ 2

СУТНІСТЬ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ ТА ЇХНІ ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ

2.1. Енциклопедії як жанр довідкової літератури

У найзагальнішому розумінні енциклопедія (від грец. ἐγκύκλιος παιδεία – коло загальноосвітніх знань) – упорядкована за алфавітом або певною системою збірка відомостей з усіх галузей знання чи з окремої його ділянки. У Стародавній Греції термін «енциклопедія» вживали на позначення обсягу знань, що їх повинен засвоїти освічений громадянин. Сучасне значення слово отримало після появи у XVI ст. перших енциклопедій – книг, у яких були зібрані актуальні на той час знання з різних наук [Железняк 2015б: с. 5].

Енциклопедична наука посідає важливе місце у вивченні соціально-економічного життя суспільства. Завдяки їй минуле поєднується з теперішнім та майбутнім, розкриваючи розуміння соціально-економічної залежності людей від традицій через енциклопедичну літературу.

Одна з особливостей енциклопедистики полягає в тому, що вона узагальнює й систематизує знання найрізноманітніших галузей, представляє їх суспільству як спеціальні довідкові видання. Енциклопедична література акумулює і систематизує багатоаспектні фактологічні відомості; вона не передбачає суцільного читання, як, скажімо, художній твір, але надає читачеві необхідну йому довідку достовірного змісту, викладену в компактному зручному вигляді.

Ця особливість уповноважує науковців говорити про предтечу енциклопедичних видань, апелюючи до різноманітних видів історичного книгописання. Так, Н. Черниш такими вважає ізборники часів Київської Русі, що за своїм змістом тяжіють до книг довідкового характеру; й виокремлює серед них «Ізборник Святослава» (1073) та «Ізборник» (1076). «Ці збірники – справжня енциклопедія візантійської учености: тут уміщені уривки з релігійних і богослужебних книг, історичні, філософські статті, наукові розвідки з риторики, теорії літератури» [Черниш 2018: с. 14]. Ще один тип пам'яток письма того часу – глосарії, що слугують історичним підмурком передусім лексикографії. Найдавніший український глосарій, що складається із 174 слів, вміщено у «Кормчій книзі» (1282).

На думку Н. Черниш, справу ізборників у розвитку зародження енциклопедичної справи продовжили лексикони й азбуковники, зокрема «Лексикон словенороський» Памви Беринди (1627), «Синопсис» (1674); ще пізніше – «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798), «Философский лексикон» С. Гогоцького (1857–1873) та окремі українознавчі наукові праці. Першою ж українською енциклопедією називають «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ» [Вовк та ін.] – ґрунтовну працю передових українських учених початку XX століття, в якій узагальнено наукові здобутки з українознавства, історії, етнографії, філології й антропології.

Праця «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ» пов'язана також із започаткуванням енциклопедознавчих розвідок в Україні. Зокрема, як зауважує С. Борчук, такою розвідкою можна вважати спогади П. Стебницького про зазначене видання [Борчук: с. 7]. Науково-методичні матеріали, пов'язані зі створенням «Української радянської енциклопедії» під головуванням М. Скрипника, згодом продовжили студії з енциклопедистики.

Додамо, що, за деякими розвідками [Іщенко 2017а: с. 92], першою регіональною українською енциклопедією про окрему адміністративно-територіальну одиницю деякі дослідни-

ки називають працю митрополита Київського й Галицького Євгенія (Болховитінова) «Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии» (1880), про місто – видання історика й етнографа М. Закревського «Описание Киева» (1868). Інші ж зазначають, що перше регіональне видання, яке за характером інформації можна назвати енциклопедією, є науковий збірник «Карпатська Україна» (1939). Одну з найперших галузевих енциклопедичних праць можна вважати «Ілюстрований сільськогосподарський словник» (1891–1895) С. Богданова.

Варто зауважити, що у світовій енциклопедистиці предтечею енциклопедій часто називають трактат «Дисципліни» Терренція Варрона (116–27 рр. до н. е.), енциклопедичний твір «Історія природи» у 37-ми книгах Плінія Старшого (23–79 рр.), словник «Лексикон Свіди» (10 ст.) тощо. Чи не найпершою класичною енциклопедією вважають «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук і ремесел», яку підготував Д. Дідро (з допомогою Ж. д'Аламбера), працюючи над нею понад 25 років і залучаючи до її створення відомих мислителів того часу (філософів, письменників, науковців).

В одній зі студій [Гук: с. 276] зауважено, що інколи прикладом найпершої реалізації енциклопедичної концепції як форми оповідної інтегральності наводять Святе Письмо. Так, представник архетипної моделі аналізу літературних текстів Н. Фрай вважає Біблію першою енциклопедією, вказуючи не лише на вміщену у ній історію досвіду людства, а й на композиційний принцип. Посилаючись на Аврелія Августина, Н. Фрай нагадує, що Старий Заповіт прочитаний у Новому як пророкування, натомість Новий Заповіт у Старому – як підтвердження. Структурна однорідність сутнісного змісту книг Святого Письма є підтвердженням ключової ознаки енциклопедизму – єдності, що є виявом гомогенності. Н. Фрай виявляє основні принципи енциклопедизму у міфічному ключі. Енциклопедична проза, передбачаючи фрагментарну репрезентацію картини світу, показує життя універсальнішим.

Сьогодні серед енциклопедичних видань виокремлюють енциклопедії, енциклопедичні словники, енциклопедичні довідники, енциклопедичні словники-довідники. Так, енциклопедичний словник відрізняється від власне словника тим, що окреслює реалії, об'єкти, осіб тощо, натомість словники описують слова і терміни. В енциклопедичних довідниках, на відміну від енциклопедій, основне смислове навантаження покладено на дефініцію; статті вирізняються лаконічністю, у більшості з них подано тлумачення того чи іншого поняття, реалії, події, об'єкта тощо. Натомість в енциклопедіях статті розлогіші, містять більше фактів, комплексно описують явище, враховуючи ширшу гаму аспектів, проблем; супроводжуються ілюстративним матеріалом. Отже, енциклопедії вирізняються від енциклопедичних словників повнотою, вичерпністю, максимальною інформативністю текстового контенту, всебічністю фактів, оцінок, ознак.

Ще одна особливість, за якою енциклопедії відрізняються від енциклопедичних словників чи довідників, – це сло́вник, адже репертуар гасел в енциклопедіях, особливо багатотомних, здебільшого різноманітніший, ніж в енциклопедичних довідниках чи словниках.

Енциклопедичним словником-довідником називають довідкове видання, що містить упорядкований перелік певних понять (слів, словосполучень), термінів тощо із поясненням їхнього значення та короткими додатковими відомостями про них наукового, науково-публіцистичного або прикладного характеру (наприклад, список фундаментальних джерел інформації, обов'язкових для ознайомлення).

Енциклопедія – це видання, що вміщує лише найістотнішу інформацію. Від багатьох інших інформаційних видань вона відрізняється науковим підходом у створенні, достовірністю і перевіреністю фактів, «недискусійністю» наративу, об'єктивністю висвітлення. Цей тип видань є найбільш зручним джерелом об'єктивних неупереджених знань.

Важливо підкреслити, що енциклопедія – це видання, якому притаманний високий науковий рівень: авторами енцикло-

педичних статей зазвичай є найвідоміші, найавторитетніші фахівці зі своєї галузі знань. Залучення до написання енциклопедій авторитетів із різних сфер науки чи культури, наявність розгалуженої системи наукових редакцій, рецензування статей і їх прискіпливе наукове та літературне редагування, участь наукових консультантів, робота над рукописом етимологів, бібліографів та інших фахівців на різних етапах його підготовки забезпечує енциклопедичному виданню перелічені вище ознаки. Енциклопедія – це книга книг.

Водночас цікаві міркування з приводу сутності й науковості енциклопедій висловлює Я. Богданьок: «Енциклопедичне видання являє собою поєднання науково-довідкового і, водночас, науково-популярного стилю викладення відомостей. Ним послуговуються не тільки фахівці, а й різноманітні читачі, які цікавляться проблемами, що висвітлюються в енциклопедії, – учителі, учні, аматори. За доступністю викладу матеріалу енциклопедія має бути розрахована саме на аматора, а за глибиною розкриття змісту – на фахівця, який працює в подібній галузі знань» [Богданьок: с. 33].

У видавничій справі загалом й енциклопедознавстві зокрема усталилося поняття енциклопедичного жанру, для якого характерні спільні засадничі риси створення, структура подання інформації, мовна стилістика тощо.

Загалом дослідники виділяють такі жанрові риси енциклопедично-довідкової літератури:

- наявність чітких визначень (дефініцій);
- системність викладу інформації (всеосяжність, багатоаспектність, узагальненість);
- базовість інформації (фундаментальні основні відомості);
- наукова об’єктивність (відсутність упереджених суджень);
- фактологічна точність (достовірність; покликання на джерела, з яких подано факти);
- лаконічність і доступність викладу інформації (компактність);

- можливість швидко (оперативно) отримати необхідну інформацію;
- зручність пошуку інформації (абеткова або інша, наприклад, тематична система структурування матеріалів. Сюди ж належить також наявність системи перехресних відсилань);
- читабельність матеріалу (застосування «легкого» текстового написання, що сприяє швидкому розумінню й засвоєнню інформації; а також широкого спектра подання інформації – не лише тексту, а й ілюстративного ряду).

Формування жанрових особливостей енциклопедичної літератури залежить не лише від «ідейних» названих вище рис, а й від мовно-літературного оформлення тексту, що залежить від роботи редактора. Так, за словами деяких енциклопедознавців, в енциклопедичних статтях головною є функція повідомлення, а не емоційного впливу на читача, тому під час оформлення статей редактор має віддавати перевагу науковому стилю як основному, ігноруючи емоційні й категоричні слова і висловлення, окличні конструкції, оцінні засоби, фігуральні висловлювання й інші засоби впливу на читача [Булатова: с. 115].

Варто зазначити, що науковий стиль неоднорідний і поділяється на різновиди (підстилі). Знання про підстилі і володіння ними редактором актуалізуються у зв'язку з різними видами енциклопедій, коли для кожної з них доречнішим буде той чи інший підстиль.

Так, у парадигмі наукового стилю можна виокремити академічний (власне науковий), науково-популярний, науково-діловий, навчально-науковий підстилі. Прикметними ознаками академічного підстилю є точність інформації, що передається, переконливість аргументації, логічна послідовність викладу, лаконічність форми. Науково-популярний підстиль передбачає використання «простіших» мовних засобів, щоб наукові дані подати в доступній і цікавій формі, не спрощуючи при цьому науку, але водночас і не перевантажуючи виклад матеріалу складними для сприйняття даними. Науково-діловий підстиль

призначений для викладу наукової інформації з якнайточнішим об'єктивним описом наявних фактів. Навчально-науковий підстиль відрізняється від інших тим, що виклад інформації має навчальний характер, характеризується численними визначеннями, прикладами, порівняннями, поясненнями, тлумаченнями тощо.

Водночас треба сказати, що в окремих випадках, якщо це необхідно й доречно, дозволено застосовувати елементи публіцистичного, художнього й інших стилів мови, позаяк головне призначення енциклопедичної статті – подання довідкової інформації, і якщо з'являються випадки, коли використання цих стилів мови забезпечує досягнення відповідного призначення статті, то у редактора немає підстав для стилістичного обмеження.

Попри те, що енциклопедіям притаманні універсальні ознаки, кожне таке видання є індивідуальним і створюється відповідно до власного задуму. Ідейний задум кожного енциклопедичного видання оформлюють у вигляді концепції видання – своєрідної її «конституції», що містить відповіді на питання, для чого і для кого укладається енциклопедія, яке її теоретичне і практичне значення, якою буде структура видання, його зміст, особливості наповнення, стилістика, інші характеристики. Концепцією визначається вся подальша творча й практична робота над укладанням видання. Створити концепцію – означає спроектувати майбутню енциклопедію.

Саме концепція енциклопедії формує її склад і критерії відбору матеріалу, тобто які саме реалії, поняття, явища, терміни, особи тощо повинні бути представлені в енциклопедії. Критерії відбору перебувають у певній кореляції до повноти відображення питання, рівня деталізації змісту енциклопедичного видання, що, у свою чергу, й зумовлює його обсяг. Щоправда, бувають випадки, коли не матеріал диктує обсяг видання, а заданий обсяг визначає об'єм змісту.

Для загальних енциклопедій критеріями відбору зі спеціальних галузей знань є такі орієнтири, як «загальне – кон-

кретне», «важливе – менш важливе». В енциклопедіях певні явища, особи тощо намагаються представляти симетрично та відповідно до історичних наслідків, ролі в історії, віддаючи перевагу особистостям із позитивним внеском у різні сфери діяльності.

Суть енциклопедичної концепції викладають здебільшого в передмові. Буває, що концептуальним засадам видання присвячують окремий розділ, у якому подають не лише загальні відомості про зміст, структуру, призначення, актуальність, особливості енциклопедії, а й практичні інструкції, пояснення щодо користування нею. У передмові також часто висвітлюють значення теми енциклопедії, особливості змісту й форми книги, джерела написання тощо. Передмова готує читача до сприйняття видання, формує уявлення про нього (передмову в енциклопедіях інколи подають кількома мовами).

Концепція енциклопедії є сукупністю взаємопов'язаних і взаємозумовлених ознак видання, визначених його метою, змістом, формою представлення. На основі такої концепції планують характер видання, його формат, обсяг, залучення авторів, загальні вимоги до змісту й наповнення статей тощо. Концепцію видання часто удосконалюють у процесі роботи над енциклопедією. До обговорення концепції фундаментальних видань, зокрема національної енциклопедії, залучають широкі кола громадськості та засоби масової інформації.

Фундаментом будь-якої енциклопедії є не лише її концепція, а й сло́вник.

Сло́вник енциклопедії – це сукупність гасел (реєстрових слів), на основі яких формується корпус енциклопедичного видання. Для великих енциклопедичних проектів загальнонаціонального значення сло́вник може бути опублікований як окреме видання і доступний для читання широкому колу людей задля того, щоб будь-хто небайдужий мав можливість оцінити кількісний і якісний склад реєстрових слів, обговорити їх, внести свої пропозиції, застереження, побажання. У такий спосіб отримують вдосконалений проект майбутньої енциклопедії.

Проте в більшості випадків сло́вник енциклопедії є робочим списком реєстрових слів, що слугує планом для майбутньої роботи та доступний лише укладачам видання. Сло́вник може складатися з переліку лише гасел або, крім гасел, містити короткі анотації майбутніх статей, рекомендації щодо їхнього обсягу, потреби в іконографії та вказівку щодо потенційних авторів.

Сло́вник передусім формує зміст енциклопедичного видання, його ідейно-наукову спрямованість. Адже на стадії створення сло́вника на основі скрупульозного аналізу відбирають склад довідкового матеріалу, керуючись критеріями добору, оцінюючи співвідношення кількості гасел відповідно до тієї чи іншої тематики. В основному в підготовці енциклопедичних видань спочатку укладають реєстр гасел окремих великих тематичних блоків, а вже потім загальний сло́вник видання.

Окрім цього, сло́вник забезпечує також створення системи подання статей у масштабі всієї енциклопедії, виокремлення циклів статей, випрацювання системи посилань. Зрештою, з підготовкою сло́вника пов'язано й планування структури статті, структури сторінки, розташування бібліографічного, ілюстративного й картографічного матеріалів. Звісно, вже в процесі укладання матеріалів енциклопедії реєстр гасел може поповнюватися новими одиницями.

Створення сло́вника є одним із найважливіших етапів підготовки видання, в результаті якого вибудовується структура, своєрідний каркас енциклопедії, в якому чи не вирішальну роль відіграють відбір термінів, персоналій, їхній обсяг, об'єктивне співвідношення галузей знань. При побудові сло́вників необхідно дотримувати однорівневий підхід у відборі термінів, визначенні обсягу однорідних понять, а також серед термінів і обсягів різних тематичних розділів. Недопустима надмірна генералізація або деталізація окремих наукових напрямів, що порушують роль цих розділів у науці.

Укладання галузевих сло́вників має свої особливості. Зокрема, галузевий сло́вник має комплексну рубрикацію, що відображає співпідпорядкування термінології, починаючи з термінів,

які характеризують загальні поняття, і закінчуючи окремими термінами, що позначають окремі явища та предмети. Ступеневому підбору термінології у сло́внику відповідають розділи та підрозділи, що складаються із дрібних груп термінів. Вузькоспеціальні терміни до сло́вника не додають.

Ось приклад рубрикації термінів за розділом «Географія» згідно зі сло́вником «Енциклопедії Сучасної України» [Железняк 2015б: с. 19]:

1. Загальні поняття;
2. Фізико-географічні та економічні райони;
3. Ґрунти;
4. Рельєф:
   а) гори (скелі, перевали, хребти);
   б) долини (низини);
   в) урочища;
   г) миси;
   ґ) коси;
5. Гідрологія:
   а) ріки;
   б) озера;
   в) водосховища;
   г) затоки, лимани, бухти;
6. Клімат;
7. Рослинність;
8. Тваринний світ;
9. Природні території, що особливо охороняються;
10. Географічні науки;
11. Екологія;
12. Установи;
13. Персоналії.

2.2. Стилістика енциклопедичних статей

Енциклопедична стаття – це основна структурна одиниця енциклопедичного видання. Сукупність статей утворює корпус будь-якої енциклопедії. Про енциклопедичну статтю прийнято говорити як про окремий жанр наукової чи науково-популярної довідкової літератури, що характеризується своїм власним стилем.

«Зовнішня» ознака енциклопедичного стилю – це типова структура статті: складається із заголовка (назви статті, або реєстрового слова), дефінітивної частини (загальне коротке логічне та науково точне визначення реалії, події, поняття тощо, у якому відображено найістотніші її риси) й текстової частини, в якій інформацію про реалію удокладнено. Окрім цього, енциклопедична стаття може містити й інші структурні елементи – ілюстративний (фотографії, малюнки) і графічний (таблиці, схеми, діаграми) матеріал, бібліографію, авторство.

Заголовок статті в енциклопедичному виданні формально може складатися із слова чи словосполучення. Він висвітлює сутність поняття, події, предмета, об'єкта, якому присвячено статтю. Заголовки структурують значний за обсягом матеріал, забезпечують зручність у пошуку інформації. Інколи заголовки доповнюють підзаголовками з метою їх пояснення чи доповнення. Найчастіше підзаголовки подають у круглих дужках або розміщують окремим рядком, надрукованим відносно основного заголовковим шрифтом меншого кеґля. В енциклопедіях, що побудовані за тематичним принципом розташування матеріалу, заголовком може бути назва розділу енциклопедії, а не реєстрового слова (назви статті).

Текст енциклопедичної статті подає найвагоміші відомості про ту реалію (явище, процес, подію, об'єкт, особу тощо), що відповідає заголовку статті. Структура й обсяг статті визначаються концепцією енциклопедії та особливостями власне реалії. Інакше кажучи, статті в різних енциклопедіях мають власні особливості. Водночас деякі дослідники пропонують й універсальні

параметри енциклопедичних статей. Так, І. Штерн зазначає, що універсальна схема подання довідки про те чи інше поняття містить такі інформаційні блоки [Штерн: с. 17]:

- визначення, яке зазвичай супроводжується етимологічним походженням;
- детальну, розширену інформацію про сутність та структуру поняття;
- характеристику компонентів або об'єктів, що входять до сфери поняття, чи на які розповсюджується його вплив;
- додаткові стандартні та нестандартні властивості поняття;
- інформацію про входження тлумачуваного поняття до різноманітних контекстів (наприклад, застосування);
- модифікації, версії;
- перспективи розвитку;
- відомості про генезис та еволюцію поняття;
- демонстрацію способу, яким отримано знання про поняття;
- дискусії щодо знань про поняття (наприклад, щодо трактування згаданого поняття у різних школах, напрямах тощо);
- ілюстрації;
- приклади.

Увесь обсяг статей в енциклопедіях тематично поділяють на блоки. Наприклад, для «Енциклопедії Сучасної України» характерні такі:

- природні утворення, відомості з геології та фізичної географії, рослинний і тваринний світ, демографія, питання екології;
- геополітичні регіони, держави, землі, адміністративно-територіальні одиниці;
- нації, етноси, етнічні групи, національні меншини, їхні культури і мови;
- національні та міжнародні установи – політико-адміністративні, економічні, правові, громадські, освітні, наукові, мистецькі тощо;

- галузі діяльності – економіка, політика, наука, медицина, виховання, мистецтво та ін.;
- історичні утворення (цивілізації, держави), історичні періоди (епохи), історичні події;
- сфери свідомості: міфи, релігії, ідеології;
- пізнавальна діяльність: науки природничі й гуманітарні, їхні найважливіші розділи, філософія та її основні розділи;
- найважливіші поняття – повсякденні, наукові, філософські;
- видатні особистості.

Кожен із цих блоків має свою, в певному сенсі, універсальну схему написання статті, відповідно до якої сформовано алгоритм (послідовність) викладу матеріалу, забезпечуючи логічний взаємозв'язок та вмотивовану співмірність усіх частин статті.

З цього приводу влучно зауважує Я. Богданьок, звертаючи увагу на те, що енциклопедичне видання є окремою друкованою працею, цілісною як за змістом, так і за формою викладу. Через це всі статті в ній мають будуватися за певним зразком, загальним для кожної групи статей. Виклад змісту статей має різнитися тільки за тематикою, але не за стилем їх авторів. Усі статті однакової тематики повинні бути схожі одна на одну за послідовністю викладу матеріалу [Богданьок: с. 30]. Для прикладу подаємо схему статті-біографії, яку вирисовують редактори «Енциклопедії Сучасної України» [Железняк 2015а: с. 229]:

1. Прізвище, ім'я, по батькові (обов'язково поставити наголос у прізвищі).
2. Число, місяць, рік (якщо до лютого 1918 року, то вказати також стиль – старий, новий) і точне місце народження, для тих, хто помер, – смерті (село, місто, якого району й області за тодішнім і сучасним адміністративно-територіальним поділом).
3. Якщо є / були в родині відомі митці, науковці, громадські чи політичні діячі і т. д., то вказати на родинні стосунки (батьки, брати, сестри, подружжя).

4. Освіта: який і коли вищий навчальний заклад закінчив (-ла) чи де навчався (-лася) (вказати роки). Подавати тодішню і сучасну назву та місцезнаходження закладу.
5. Якщо є, наукові ступені, звання, почесні звання (вказати рік отримання).
6. Нагороди, премії (вказати рік отримання та назву установи, що присуджує премію).
7. Місця праці: установи, посади (вказати до кожної роки – від… до…), підрозділи.
8. Характеристика діяльності: професійної, громадської, політичної. Оцінка діяльності особи, здобутки.
9. Основні опубліковані праці (твори): 4–6 назв.
10. Бібліографія, джерела, в яких можна більш детально ознайомитися з життям та діяльністю цієї особи.
11. Інша інформація, яку варто висвітлити в енциклопедії.
12. Автор статті (прізвище, ім'я та по батькові, адреса й контактний телефон).
13. Фото особи.

Щоправда, варто наголосити, що стильові параметри, які властиві енциклопедичним статтям, є рисою сучасних енциклопедій. Т. Бондур, аналізуючи відомий у світі «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона», звертає увагу на те, що однією з особливостей цього видання є вільна стилістика викладу матеріалу.

«Елементи белетристики трапляються не тільки в біографічних статтях, багато з яких читаються як захоплюючі розповіді, а й у наукових. Багато в чому така розкутість у поданні матеріалу – наслідок залучення до написання статей найвизначніших вчених того часу, адже, як відомо, найбільш дохідливо що-небудь пояснити може лише той, хто сам вільно орієнтується у відповідних знаннях. До того ж тоді не було прийнято редагувати статті, роблячи їх шаблонними, і авторський стиль залишався недоторканим. Слід зауважити однак, що в статтях на теми з історії, мистецтва, літератури така манера іноді поєднувалася з порушенням принципу об'єктивності: у висвітлен-

ня питань автори часто додавали непоширені для того часу або свої власні оцінки» [Бондур].

Подібна думка варта уваги й у контексті авторських енциклопедій, наприклад, таких, як «Українська мала енциклопедія» Євгена Онацького [УМЕ].

«Внутрішня» ознака енциклопедичного стилю – це диференціація енциклопедичних статей. Так, відповідно до тих чи інших стильових особливостей матеріалом енциклопедій можуть бути статті-огляди, статті-довідки, статті-тлумачення, статті-біографії, статті-відсилання; з іншого боку, енциклопедичні статті бувають авторськими й редакційними, хоча цей поділ не стосується стильової їх диференціації.

Стаття-огляд висвітлює основні проблеми, загальні риси, тенденції, властиві тому чи іншому поняттю. Це найбільші за обсягом статті, що ґрунтовно розкривають тему.

Стаття-довідка висвітлює вужчі, конкретніші теми, інформує здебільшого про сучасний стан питання, уникаючи історичних довідок.

Стаття-тлумачення складається переважно лише з трактування заголовка. В енциклопедіях вживається рідко; частіше – в енциклопедичних словниках.

Стаття-біографія містить визначальні відомості про особу (вченого, культурного діяча, митця, спортсмена, політика). Вона складається з біографічної довідки й наведення фактичних досягнень особи.

Стаття-відсилання – це мікростаття, в якій, окрім заголовка, зазначено лише інше реєстрове слово, тлумачення якого розкриває його зміст. Тобто така стаття є допоміжною, службовою, що скеровує читача до іншої статті.

Авторська стаття – це стаття, написана фахівцем із тієї галузі знань, до якої належить тематика статті. Її готують на основі авторитетних достовірних джерел, завдяки яким виклад інформації набуває об'єктивності, точності, всебічності й неупередженості. Статтю подають із зазначенням автора.

Редакційна стаття готується редакторами на основі само-

стійно віднайдених джерел. Зазвичай підготовка такої статті не потребує спеціалізованих знань. У редакційній статті авторство найчастіше не зазначають.

Далі для наочного розуміння порушених проблем стильової диференціації енциклопедичних статей подаємо приклади вищенаведених їх різновидів, взятих із 18-го тому «Енциклопедії Сучасної України».

Приклад статті-огляду:

ЛУ́КИ – природні кормові угіддя помірно зволожених місцезростань, травостої яких представлені багаторічними видами – мезофітами (рослинами, що для нормального росту і виживання в ценозах потребують стійкого вологозабезпечення впродовж всього вегетаційного періоду). Л. використовують як сінокоси і пасовища. Їм властива сезонна і річна мінливість. Л. не мають влас. зони, вони поширені в усіх рівнин. та гір. геогр. місцевостях і відіграють важливу с.-г. й природоохоронну роль. Проте за екол. показниками найбільше відповідають ліс. зоні. При знищенні лісів як первин. рослинності Л. спонтанно заповнюють звільнені місця, а при тривалому припиненні сінокосіння чи випасання площ їх, за винятком окремих місцезростань, поступово змінюють ліси як корінна рослинність. У Лісостепу та Степу, де домінують степ. трав'янисті угруповання з ксерофітів, Л. розміщені в заплавах річок, глибоких подах, на днищах балок та їхніх пн. схилах тощо. За топол. розташуванням і екол.-флорист. статусом Л. неоднорідні. На вододіл. землях Полісся та в пн. частині Лісостепу поширені суходіл. Л., що сформувалися під впливом лише атмосфер. опадів. Розміщені вони на вододіл. рівнинах переважно на окраїнах нерозораних полів і на прилеглих до них схилах. Ґрунти бідні, як правило, легкого гранулометрич. складу. В рослин. покриві широко представлена флора олігопсихромезофіт. екол. групи – мітлиця тонка, трава звичайна, осока шершава й бліда, ожика багатоквіткова, гвоздика Борбаша, нечуйвітер воло-

хатий, часто зі знач. домішкою костриці червоної й овечої та ін., також наявні мохи. На рівнин. чи помірно знижених краще зволожених ділянках Полісся трапляються моновидові стиснутобіловусові Л., на пухких сухих піщаних субстратах – сіруватобулавоносцеві. Останні часто виділяють у пустощні угіддя. З підвищенням родючості ґрунтів у пд. частині Полісся й пн. р-нах Лісостепу у травостоях істотно зростає частка тонконога лучного і вузьколистого, мітлиці виноградникової, іноді – костриці валіської, такі Л. набувають рис остепніння, утворюючи перехідні формування до лучних, а далі й справж. степів. Площа суходіл. Л. в Україні становить 264,7 тис. га. Низинні Л. розташ. у долинах зниклих річок, на днищах улоговин і балок. Сформувалися вони під впливом атмосфер. опадів і підзем. вод, які знаходяться на глиб. до 1,5 м. У рослин. покриві переважають типові мезофіти й гігромезофіти – тимофіївка лучна, костриця лучна, тонконіг лучний і звичайний, мітлиця велетенська, родовик лікарський, гадючник оголений, вероніка довголиста, осока лисяча, просоподібна й чорна, ситник членистий та ін. У пд. р-нах Лісостепу та в Степу відбувається засолення ґрунтів низин. Л., у зв'язку з чим у складі їхніх травостоїв домінують солевитривалі види – покісниця розставлена і Білика, ситник Жерара, осока розставлена, айстра солончакова, подорожник Корнута, тризубець морський, кульбаба бессарабська та ін. Низин. Л., площа яких в Україні становить 1202,2 тис. га, властиві родючі й добре зволожені ґрунти та висока природна продуктивність травостоїв. Вони є цінними для орг-ції ефектив. кормовиробництва. До цінних госп. угідь належать також заплавні Л. малих, серед. і великих річок, площа яких в Україні становить 1882,1 тис. га. Вони утворилися під впливом атмосфер., підзем. і повеневих вод. Їхні рослинність і ґрунт. покрив неоднорідні. У заплавах великих і серед. річок на мало- чи зовсім незалив. підвищених ділянках поширені сухі місцезростання, як правило, з бідними ґрунтами. На таких ділянках травостої малопродуктивні і за

видовим складом подібні до суходіл. Л. На тривалозалив. ділянках ґрунти переважно родючі, оскільки на них осідають частки мулу. У рослин. покриві ділянок, затоплених до 25–30 діб, переважають мезофіти – тонконіг лучний та болотний, стоколос безостий, пирій повзучий, лисохвіст лучний, горошок мишачий, підмаренник північний, осока заяча, оман британський, щавель кислий і пірамідальний та ін. На ділянках, що перебувають під затопленням понад 30 діб, більша кількість гігромезофітів (тонконіг болотний, бекманія звичайна), мезогігрофітів (осока лисяча і гостра, м'ята польова) і гігрофітів (лепешняк плаваючий, ситняг болотний, частуха подорожникова). Заплавні Л. малих річок за екол.-фітоценотич. структурою і госп. цінністю близькі до низин. Л. Болотні Л. сформовані в умовах постій. або надмір. (впродовж більшої частини вегетації) зволоження ґрунтів. Вони представлені вологолюб. видами рослин – гігрофітами, гідромезофітами та мезогідрофітами із незнач. домішкою мезогігрофітів. Трапляються на знижених місцях серед ін. типів Л. або окремими великими масивами. Ґрунти лучно-болотні, мулувато-болотні, торф'яно-болотні, іноді торфові. Найпоширенішими в рослин. покриві є лепешняк великий і плаваючий, мітлиця повзуча і собача, куничник сіруватий, осока чорна, дерниста, гостра, пухирчаста, вербозілля звичайне, плакун верболистий, півники болотні, підмаренник болотний, цикута отруйна, вех широколистий, комиш лісовий, частуха подорожникова та ін. У рослин. покриві болот. Л. пд. р-нів України, що мають вищий ступ. засолення ґрунт. субстратів, крім деяких названих видів, поширені китник тростинний, прибережниця берегова, бульбокомиш морський, куга Табернемонтана, ситник однолусковий, тризубець морський. Незасоленим і засоленим болот. Л. властива висока врожайність рослин. маси, при цьому їхня корм. цінність низька. Проте вони мають вагоме заг.-екол. значення як водонакопичувал. і регулювал. системи водообмін. процесів та клімату тих чи ін. регіонів країни. Гір.

Л. в Україні представлені в Карпатах і Криму. За рельєфом, ступ. зволоження і висот. розташуванням вони дуже неоднорідні. Їх поділяють на передгірні (у Карпатах – до вис. 550 м над р. м.), Л. гір.-ліс. поясу (від 500–600 до 1200–1600 м) і високогірні, або субальпійські, та альпійські (вище поясу лісів – полонини). Для Л. Карпат характерні значна строкатість за рівнем зволоження (від сухих до вологих і навіть сирих) і родючістю ґрунтів та мезофіл. екол. природа. У складі їхніх травостоїв у передгірному та гір.-ліс. поясі широко представлені костриця лучна та червона, тонконіг лучний, мітлиця тонка, трава медова шерстиста та м'яка, трясучка середня, щучник дернистий, біловус стиснутий, королиця круглолиста й Рациборського, верес звичайний тощо. У травостої полонин переважають дрібнотравні, червонокострицевобіловусові, карпатсько- та лежачекострицеві, трироздільноситникові, зігнуто- та вічнозеленоосокові, лохинові та ін. асоціації. Гір. трав'янисті формування Криму поділяють на передгірні і низькогірні (до 450 м над р. м.) та гір., або яйли, що розміщені на плоских вершинах гір. Останні зайняті злак. чи злак.-різнотрав. степами з поширенням у їхньому складі низькоосокових, борознистокострицевих, вузьколистоковилових, каппадокійськостоколосових, сонцецвіто-чебрецевих та ін. асоціацій. Проте на краще зволожених неглибоких глинисто-щебенюватих гір.-лучних ґрунтах тут поширилися гір. збірногрястицеві, лучнокострицеві, високотрясучкові Л. Передгірна частина Крим. гір зайнята степ. рослинністю. Для підвищення продуктивності Л. окультурюють (зрізають купини, вносять добрива, підсівають цінні трави, зрошують та ін.).

Вагомий внесок у вивчення флорист. складу, розподілу за зонами, морфобіол. структури, екології і розроблення класифікації Л. зробили О. Шенников, *Д. Афанасьєв*, *Г. Білик*, *Л. Балашов*, Л. Сипайлова та ін. Зокрема О. Шенников та Д. Афанасьєв запропонували фітоценотичну класифікацію лучної рослинності, яка не втратила свого значення й нині.

М. Куксін обґрунтував фітотопол. класифікацію Л., відповідно до якої 1957–61 проведено суціл. геоботан. та культуртех. обстеження природ. корм. угідь України. У результаті цих робіт для кожного госп-ва створ. карти типів Л. і розроблено рекомендації щодо їхнього поліпшення та рац. використання. Нині вчені працюють над удосконаленням метод. принципів класифікації рослинності Л. на базі використання її флорист. оцінок (Б. Міркін, *В. Соломах*а, *Я. Дідух* та ін.), а також над розробленням класифікації на біогеоценотич. засадах, тобто на базі комплекс. індикації екол.-флорист. ознак рослинності й особливостей ґрунтів Л. як ціліс. екосистем (*А. Боговін*). Див. також *Луківництво*.

Літ.: Шенников А. П. Луговедение. Ленинград, 1941; *Білик Г. І.* Рослинність Нижнього Придністров'я. К., 1956; *Брадіс Є. М.* Про класифікацію рослинності боліт УРСР // УБОЖ. 1956. Т. 13, № 3; *Куксін М. В.* Номенклатура типів природних кормових угідь Української РСР. К., 1958; *Афанасьєв Д. Я., Сипайлова Л. М., Лихобабіна Е. П., Куксін М. В., Боговін А. В.* Природні лучні угіддя Полісся. К., 1982; *Балашов Л. С., Сипайлова Л. М., Соломаха В. А., Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Типология лугов Украины и их рациональное использование. К., 1988; *Боговін А. В., Слюсар І. Т., Царенко М. К.* Трав'янисті біогеоценози, їхнє поліпшення та раціональне використання. К., 2005.

А. В. Боговін, В. Г. Кургак [Боговін, Кургак].

Приклад статті-тлумачення:

ЛУ́КИ – озеро карстового походження поблизу с. Затишшя Шацького району Волинської області, у групі Шацьких озер. Каналами сполучене з оз. Світязь і Острів'янським озером, протокою – з оз. Перемут. Довж. бл. 6 км, шир. понад 3 км, пл. 6,8 км^2, пересічна глиб. 2,1 м, макс. – 3,2 м. Улоговина видовжена, складної форми. Береги дуже розчленовані, низькі, заболочені. Живиться підзем. і поверхневими водами та

за рахунок водообміну з ін. озерами. Взимку замерзає. Вода гідрокарбонатна кальцієва з серед. мінералізацією 136 мг/дм^3. Вміст заг. азоту у воді 0,75 мг/дм^3, фосфору – 0,04 мг/дм^3. Насичення води киснем 78–122 %. Дно у сх. частині вкрите замуленим піском, у зх. і центр. – шаром сапропелю. Поширена водяна та водно-прибережна рослинність. Озеро відзначається високою біол. продуктивністю. Водяться карась, лин, лящ, окунь, вугор, щука, акліматизовано білого амура. На берегах річки – гніздування птахів, зокрема лебедів.

В. К. Хільчевський [Хільчевський].

Приклад статті-довідки:

МАКРО... (від грец. μακρός – великий, довгий) – частина складних слів (префіксоїд), що означає велику міру або значну величину будь-чого, напр.: *макроекономіка*, *макроклімат*, *макроцефалія*. Протиставляється словотвір. частині *мікро*... [ЕСУ 2017а].

Приклад статті-біографії:

МАЛЕ́ВИЧ Казимир Северинович (11(23). 02. 1879, Київ – 15. 05. 1935, Ленінград, нині С.-Петербург, похов. у с. Немчинівка Моск. обл.) – живописець, теоретик мистецтва, педагог. Навч. у Київ. рисув. школі М. Мурашка (1895–96; викл *М. Пимоненко*), студії Ф. Рерберга (Москва, 1906). Познайомився 1907 із *Д. Бурлюком*, *М. Ларіоновим*. 1919–22 – викл. худож. школи Вітебська (нині Білорусь); 1923–26 – дир. Ін-ту худож. культури в Ленінграді; 1928–30 – проф. Київ. худож. ін-ту. Початок репресій в Україні проти інтелігенції змусив М. повернутися до Ленінграда. Один з основоположників нових напрямів в абстракт. мист-ві – супрематизму та кубофутуризму. Заснував мист. об'єдн. «Супремус» (1916). Автор кн. «От кубизма к супрематизму» (Петроград, 1916) і «Супрематизм» (Витебск, 1920); ст. «Спроба визначення

залежності між кольором та формою у малярстві» // «Нова ґенерація», Харків, 1930, № 6–9; «Архітектура, станкове малярство та скульптура» // «Авангард», Київ, 1930, № 18. Учасник мист. виставок від 1910. Персон. – у Москві (1929), Києві (1930). Поєднував у творчості принципи кубізму, футуризму та експресіонізму. Його мист-во базується також на фольклор. засадах. Етногр. риси, елементи іконопису найвиразніше простежуються у творах зрілого періоду. Серед учнів – *Н. Генке-Меллер*, *Л. Лисицький*. Деякі роботи зберігаються у НХМ (Київ), Стедейлік-музеумі (Амстердам), ДРМ (С.-Петербург), ДТГ (Москва). Видано «Собрание сочинений» М. (Москва, 1995, т. 1; 1998, т. 2; 2000, т. 3; 2003, т. 4; 2004, т. 5). У Києві 2012 на його честь названо вулицю.

Тв.: «На сінокосі» (1908), «Автопортрет» (1908; 1933), «Дерево життя» (1909), «Жнива», «Лісоруб», «Селянка з коромислом і дитиною», «У церкві», «Село взимку», «Селянин у церкві» (усі – 1912), «Косар» (1913), «Англієць у Москві» (1914), «Динамічна композиція», «Чорний квадрат на білому тлі», «Чорне коло», «Чорний хрест» (усі – 1915), «Супрематизм. Жовте і чорне» (1916), «Жниця», «Селянин», «Квітникарка» (усі – 1928), «Дачник», «На жнива. Марфа й Іванко» (обидва – 1929), «Три постаті», «Жінка» (обидва – поч. 1930-х рр.), «Селянка», «Селяни», «Весна», «Святошин» (усі – 1930), «Дівчина з червоним древком» (1932), «Селянин поміж хрестом і мечем», «Де серп і молот, там смерть і голод» (обидва – 1933).

Літ.: Маркаде В. Селянська тематика в творчості Малевича // Сучасність. 1979. № 2; *Найден О., Горбачов Д.* Малевич мужицький // Хроніка–2000. 1993. № 3–4; *Шатских А.* Казимир Малевич. Москва, 1996; *Побожій С.* Казимир Малевич як педагог // Мистецтвознавство України: Зб. наук. пр. К., 2001. Вип. 2; *Горбачов Д.* Малевич і Україна. К., 2006; *Маркаде Ж.-К.* Малевич. К., 2013.

Д. О. Горбачов [Горбачов].

Приклад статті-відсилання:

> **ЛЬВІ́ВСЬКА ДЕРЖА́ВНА ФІНА́НСОВА АКАДЕ́МІЯ** – *див. Львівський національний університет ім. І. Франка* [ЕСУ 2017б].

Прикметною особливістю енциклопедичних статей є такий параметр, як обсяг, що визначається кількістю знаків тексту або сторінок визначеного кегля. Статті в енциклопедичних виданнях можуть мати різний розмір залежно насамперед від концепції видання, а також від ступеня удокладнення понять, розділів, явищ, персоналій, наявності бібліографії та ілюстративних матеріалів. На обсяг статті орієнтують автора редактори під час її замовлення. Статті за цим параметром умовно поділяють на:

- великі (розлогі),
- середні (помірні),
- малі (стислі).

Наприклад, укладачі «Енциклопедії Сучасної України», як зазначено в праці [Железняк 2015а], обсяг статей планують ще на етапі створення енциклопедичної концепції, поділяючи їх за кількома категоріями, зокрема:

- перша категорія (обсяг до 100 тис. знаків) – комплексні та найбільші самостійні науки (історія, фізика, біологія і т. п.), основні види мистецтва (література, живопис тощо), найважливіші історичні епохи, країни;
- друга (30–50 тисяч знаків) – науки, значні наукові та науково-технічні проблеми, жанри, види літератури й мистецтва;
- третя (10–30 тисяч знаків) – найбільші одиниці в певній науці чи галузі господарства, найважливіші види корисних копалин, найбільші елементи рельєфу, види військ, найбільші міста світу, етноси, мови й писемності, археологічні культури, корифеї науки, мистецтв;
- четверта (3–10 тисяч знаків) – наукові дисципліни, важ-

ливі наукові поняття, терміни, вагомі природні об'єкти, основні види тварин і рослин, визначні історичні події, видатні діячі науки та мистецтва, основні види спорту, машини, транспортні засоби, великі міста;

- п'ята (1–3 тисячі знаків) – найбільша за кількістю статей категорія, охоплює наукові поняття, відомих діячів науки й мистецтва, найважливіші пам'ятки культури і мистецтва, окремі природні об'єкти, тварини, рослини, мінерали, гірські породи, хімічні елементи, прилади, пристрої, підприємства, театри, ВНЗи тощо;
- шоста (до 1 тисячі знаків) – спеціальні наукові та науково-технічні терміни, терміни в галузі фінансів і бізнесу, правові терміни, деталі машин, механізмів, мінерали й дрібні природні об'єкти, наукові та культурно-освітні організації, виконавські колективи, побутова техніка, види тканин, одяг, біографічні довідки;
- сьома (50–100 знаків) – статті з відсиланнями.

Обсяг статей про персоналії залежить від їхнього внеску в ту чи іншу сферу діяльності, ролі в історії нашої країни чи відповідній галузі діяльності. Перша категорія (10–30 тисяч знаків) – найвидатніші історичні постаті, діячі науки, мистецтва всіх часів і народів, які отримали загальносвітове визнання; друга (3–10 тисяч знаків) – видатні політичні діячі, вчені, діячі мистецтва; третя (1–3 тисячі знаків) – відомі діячі, які зробили значний внесок у розвиток науки, мистецтва, політики; четверта (до 1 тисячі знаків) – статті словникового типу, до яких належить значна кількість біографій. Розміри статей-персоналій здебільшого не перевищують п'яти сторінок; винятки можливі, коли йдеться про постаті світового рівня.

Співвідношення масштабу оповіді про рівновеликих за значимістю діячів, які належать до різних галузей, – обов'язкова умова під час роботи над біографічним розділом. Якщо про видатних діячів збереглося мало відомостей, то обсяг буде меншим за бажаний. На обсяг біографічної статті впливає також наявність у сло́внику окремих статей про вчення, теорії, від-

криття, закони, формули і т. д., створених тим чи іншим діячем. Обсяг статей про фундаментальні поняття, розділи науки, галузі діяльності, природні, історичні, суспільні, політичні та інші явища – до 5–6 сторінок; про конкретніші, спеціальні терміни, події – до однієї.

В енциклопедіях від обсягу залежить ступінь удокладнення, відбір матеріалів, врахування другорядних чинників. Збільшення кількості статей зумовлює зменшення їхнього обсягу, що спонукає шукати прийнятну пропорцію, де вирішальним має бути практичний підхід: який тип енциклопедії буде користуватися попитом якомога ширшого кола читачів.

Енциклопедичні статті можуть мати рубрикацію, що передбачає поділ тексту на складові частини (рубрики). Рубрикацію статей здійснюють за допомогою заголовків, розрядки, нумерації, шрифтів тощо. При цьому поділ тексту має бути послідовним і сумірним, рубрики мають бути співвіднесені як частини одного цілого і поділятися на абзаци.

Ще одна прикметна особливість енциклопедичних статей – скорочення слів. Подання слів і словосполучень у скороченому вигляді практикують задля економії місця та часу читача. Виділяють графічні, ініціальні абревіатури, складноскорочені слова, змішані скорочення. Ці види, у свою чергу, поділяють на загальноприйняті, спеціальні (прийняті в тексті певних видань або застосовувані у спеціальних текстах, наприклад, у бібліографічному описі, і зрозумілі без розшифрування) та індивідуальні (уведені лише в тексті певного видання і потребують розшифрування, яке подають у списку скорочень на окремій сторінці).

Скорочення в енциклопедичних статтях мають бути такими, щоб забезпечити прийнятність їх у тексті (що ширшому колу читачів адресовано енциклопедію, то обмеженіша має бути кількість скорочень у виданні), зрозумілість для читача без розшифрування або з розшифруванням у списку скорочень (за умови, що таке розшифрування швидко запам’ятовується), відсутність омонімії, послідовність і узгодженість у межах усього видання, а не лише однієї статті.

Окремо необхідно зупинитися на ілюстративному матеріалі, що доповнює зміст енциклопедичних статей. У середньому обсяг енциклопедій на 15 % складається з ілюстративного матеріалу. Виняток становлять, звісно, ілюстровані енциклопедичні видання, наприклад, такі як «Культура: Ілюстрована енциклопедія України» Мирослава Поповича [КІЕУ].

Ілюстраціями в енциклопедичних виданнях слугують:

фотографії – зображення будь-кого, будь-чого. В енциклопедіях використовують фотографії різних типів: монохромні (чорно-білі) й кольорові, репортажні (фіксують явища, особи, предмети без втручання фотографа) і постановочні (зрежисовані фотографом) тощо;

рисунки – графічні зображення будь-якого об'єкта. Посилання на рисунки в тексті та підписі під ілюстрацією скорочено позначають словом «Рис.», інколи його курсують;

карти – зменшене та генералізоване загальне зображення земної поверхні, її частини, окремих країн, адміністративно-територіальних одиниць тощо. Карти відображають розміщення та взаємозв'язки об'єктів і явищ у прийнятій системі умовних знаків. Їм властивий математичний закон побудови, тобто використання картографічної проекції, що дає змогу перейти від сферичної поверхні Землі до площини. Карти класифікують за масштабом (плани, велико-, середньо- і дрібномасштабні), територіальним охопленням (наприклад, зоряного неба, природного об'єкта, населеного пункту) і змістом (загальногеографічні: топографічні й оглядово-топографічні; тематичні: природничі, суспільних явищ, суспільно-природничі; вузькоспеціалізовані, наприклад, навігаційні, кадастрові, технічні, проектні). В енциклопедіях карти подають переважно до статей про країни, області, райони, з природничо-географічної та історичної тематик тощо;

таблиці – перелік, зведення статистичних даних або інших відомостей, розташованих у певному порядку за рядками та стовпцями.

Ілюстративний матеріал прийнято супроводжувати підписом, узгодженим як із зображенням, так і з текстом.

Нарешті, ще одна прикметна риса енциклопедичних статей – перехресні відсилання, що в енциклопедіях слугують одним із елементів пошукової системи матеріалу. Як відомо, відсиланням називають запис, який переадресовує читача до іншого фрагмента тексту, ілюстрації, таблиці, формули, додатку, параграфа тощо або ж до іншого видання. Для енциклопедичних видань типовим є саме перехресний тип відсилань. Перехресне видсилання – це вказівка на взаємозв'язок частин (фрагментів) тексту, які пояснюють і доповнюють одна одну (у прямій та зворотній послідовності). Застосовують зазвичай на заголовки, виноски, закладки, назви, пронумеровані абзаци тощо. Практичне значення перехресних відсилань яскраво демонструють слова дослідників галузевої енциклопедії «Українська мова» (ЕУМ): «Читач завдяки системі перехресних відсилань і дефініцій одиниць реєстру ЕУМ – заголовкових слів чи словосполук статей – дістає можливість поповнювати свої знання з історії української мови. Він у разі потреби може просуватися в циклах статей від знання часткового, або знання про окреме поняття чи об'єкт (скажімо, про конкретну пам'ятку української мови), до знання загального, або знання про проблему, стан її вивчення в сучасному українському мовознавстві в цілому. І навпаки, загальні статті уможливлюють одержання деталізованих знань про окремі поняття або об'єкти в межах цікавої для читача проблеми. Наприклад, загальна стаття "Історія української літературної мови" С. Я. Єрмоленко містить відсилання до статей про різні етапи історичного розвитку української мови ("Староукраїнська літературна мова" В. М. Русанівського, "Нова українська літературна мова" Л. Т. Масенко), різні форми її існування ("Усна мова", "Писемна мова", обидві – Д. Х. Баранника), територіальні ("Західноруська писемна мова" В. М. Русанівського, "Західноукраїнська мовно-літературна практика" О. Г. Муромцевої) та стильові різновиди ("Стильові різновиди староукраїнської мови" В. А. Передрієнка), конкретні твори різної тематики та стилю, писані українською мовою («Пам'ятки української мови» В. В. Німчука)» [Карпіловська, Зяблюк: с. 49–50].

Розділ 3

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

3.1. Типологічна характеристика паперових енциклопедій

Сучасні енциклопедичні видання представляє довідкова література різної структури, змісту, тематики, цільового призначення, читацької аудиторії. Таке різноманіття видань, характер спільних і відмінних рис формує типологічну парадигму енциклопедій. Диференціацію енциклопедичних видань за тими чи іншими ознаками простежуємо ще з кінця XIX століття, коли в багатьох країнах Європи та Північної Америки почала активно розвиватися енциклопедистика, що було зумовлено потребами суспільства в упорядкованій, об'єктивній, доступній та системній довідковій інформації різних тематичних напрямків.

Українська енциклопедична справа має давню традицію укладання енциклопедичних видань і значні здобутки, що охоплюють широку палітру енциклопедичної літератури. Загальний масив вітчизняних енциклопедичних видань складають довідники різного типу. Більшість сучасних енциклопедій одночасно призначені як для кваліфікованого читача і можуть використовуватися в його фаховій, науковій чи виробничій діяльності, так і для масового читача, який має на меті лише отримати коротку довідку з певного питання, що його зацікавило. Однак існують й енциклопедії, які мають обмежене цільове призначення та сферу використання, задовольняють запити

масового читача, оскільки їхній зміст має виражений науково-популярний характер.

Загалом читацька аудиторія, яка користується енциклопедіями, доволі велика, хоча в найзагальніших рисах її поділяємо на дві означені вище категорії. Перша – масовий читач, який користується переважно енциклопедіями, що подають довідкові матеріали з усіх без винятку галузей знань та практичної діяльності або науково-популярними довідниками конкретнішого змісту. Друга – це фаховий читач, спеціаліст окремої чи кількох галузей знань, який звертається до енциклопедії за довідкою, необхідною у його професійній, практичній діяльності.

Отже, українські енциклопедії залежно від характеру інформації в них бувають **універсальними**, або загальними (інформація з усіх галузей знань) і **спеціалізованими** (інформація про окрему галузь знань чи вид діяльності людини), що, у свою чергу, поділяємо на *галузеві* (про окремі наукові галузі), *регіональні* (про особливості тих чи інших населених пунктів, регіонів країни здебільшого краєзнавчого характеру), *персональні* (присвячені тій чи іншій видатній особі). Всі вони бувають однотомні й багатотомні; короткі, малі, великі; наукові й науково-популярні; алфавітні й тематичні; для дорослих і дітей тощо.

Найавторитетнішими українськими енциклопедіями універсального типу є: «Українська загальна енцикльопедія» (1930–1933), «Енциклопедія українознавства» (1949–1995), «Українська радянська енциклопедія» (1959–1985), «Енциклопедія Сучасної України» (від 2003) та деякі інші. Треба зауважити, особливо з огляду на характер зазначених вище українських видань, що універсальні енциклопедії мають внутрішню типологію, оскільки поділяються на власне універсальні й національні. Якщо перші надають відомості зі всіх галузей знань у контексті всього світу чи універсуму, то другі продукують загальноенциклопедичну інформацію крізь призму національної картини світу, містячи багато інформації країнознавчого характеру. Саме тому в енциклопедичній науці побутує термін «національна енциклопедія», яка за своїм змістом є універсаль-

ною, однак матеріал у ній орієнтований головно на читача окремої країни, зокрема її громадян чи тих, хто проживає в ній; однак часто цими виданнями цікавляться й іноземці, особливо ті, хто вивчають історію чи сучасні питання цієї країни, мають в ній бізнесові інтереси, пов'язані з нею сімейними узами або планує здійснити туристичну подорож. Фактично всі українські універсальні енциклопедії є національними.

Спеціалізовані українські енциклопедії:

а) *галузеві*: «Енциклопедія кібернетики» (1973–1974), «Українська літературна енциклопедія» (1988–1995), «Юридична енциклопедія» (1998–2004), «Українська мова: енциклопедія» (2000–2007), «Економічна енциклопедія» (2000–2002), «Енциклопедія історії України» (2003–2013), «Українська музична енциклопедія» (від 2006; станом на 2018 рік опубліковано 5 томів), «Психологічна енциклопедія» (2006), «Енциклопедія освіти» (2008), «Соціологічна енциклопедія» (2008), «Політична енциклопедія» (2011), «Українська фольклористична енциклопедія» (2018) та багато інших. Можна виділити також *вузькогалузеві* видання, що присвячені конкретній тематиці чи проблематиці в межах окремої галузі наукових знань, наприклад: «Українське козацтво: мала енциклопедія» (2002–2006), «Енциклопедія термометрії» (2003), «Енциклопедія мембран» (2005), «Енциклопедія аграрних фінансів» (2014), «Енциклопедія художнього металу» (2015), «Українська нафтогазова енциклопедія» (2016), енциклопедія «Національна опера України» (2017), «Енциклопедія голодомору 1923–1933 років в Україні» (2018) тощо. А також – *міжгалузеві* видання, в яких порушено питання з кількох галузей науки. Приміром, енциклопедія «Країни світу і Україна» поєднує в собі питання всесвітньої історії, географії, історії України, міжнародних віносин і зовнішньої політики держави (докладніше про це див.: [Железняк, Іщенко 2018]). Окремим різновидом галузевих є біографічні енциклопедичні видання, що містять біографічні довідки про визначних осіб як історичного минулого, так і сьогодення. Палітра таких видань – широка як за змістом, формою подання, глибиною наповнення, акцен-

туванням на тих чи інших моментах, професійної діяльності, так і за стилістикою викладу інформації, її структуруванням, організацією тощо. Нині в Україні таких видань – не один десяток, серед них, наприклад: «Кращі люди України» (2009), «Імена України в Космосі» (2003), енциклопедичний довідник «Золоті імена на ниві освіти» (2003) тощо;

б) *регіональні*: енциклопедичний довідник «Київ» (1981–1986), «Енциклопедія Коломийщини» (1996–2007), «Енциклопедія Криворіжжя» (2005), «Енциклопедія Львова» (2007–2012), «Полтавіка: Полтавська енциклопедія» (2009), «Черкащина: універсальна енциклопедія» (2010) та інші.

Прикметно, що серед регіональних, як і посеред галузевих, можна виокремити проблемні (вузькогалузеві) видання, для яких влучним є термін вузькорегіональні. Власне, йдеться про енциклопедії, які присвячено не всьому регіону, а лише його частині; або ж предметом уваги укладачів є окрема тематика, що поширюється на весь означений регіон.

Типовим прикладом таких енциклопедій чи енциклопедичних словників є біографічні видання: «Енциклопедія Мукачева в іменах» (2006), «Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття» (2007), «Млинівщина у дзеркалі особистостей» (2008), «Ружинщина в іменах» (2011). До вузькорегіональних енциклопедій галузевого характеру можна віднести й такі, як «Енциклопедія мистецтва Полтавщини», (2014–2015), «Літературно-мистецька енциклопедія Кіцманщини» (1991), «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» (від 2016), онлайнова «Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка» тощо;

в) *персональні*: найбільшим здобутком серед персональних українських енциклопедій є «Шевченківська енциклопедія» (2012–2015) і «Франківська енциклопедія», перший том якої видрукувано 2016 року.

Отже, типологічний поділ енциклопедій ґрунтується передусім на опозиції – *знання загальне : знання часткове* (спеціалізоване). Втім, необхідно сказати, що така опозиція, в дійсності,

характерна лише для окремих енциклопедичних видань, зокрема тих, що є найвідомішими у світі, бо інформація у них – актуальна для кожної людини незалежно від національної належності, місця проживання. Будь-яка українська енциклопедія, як уже вище наголошено, має ознаки національної, адже орієнтована передусім на українського читача. Між іншим, свідченням цьому є не лише характер статей, де представлено українознавчий аспект (в одних виданнях більшою мірою, в інших – меншою), а й мова видання. Майже всі вищеперелічені універсальні українські енциклопедії підготовлено українською мовою (за окремим винятком – існують англомовна версія «Енциклопедії українознавства» й російськомовна версія «Української радянської енциклопедії»).

Українську енциклопедистику, на нашу думку, характеризує інша визначальна опозиція – *знання загальнонаціональне : знання регіональне (як домінантне серед спеціалізованого)*. Підтверджує це припущення велика кількість енциклопедичних видань регіонального змісту (докладніше про це – див.: [Іщенко 2017б]).

Виділення регіональних енциклопедій відбувається опозитивно передусім до енциклопедій загальнонаціонального характеру. З огляду на призначення, функції, ролі, які виконують енциклопедії в суспільстві загалом, регіональна енциклопедистика має не менш важливе значення, ніж національна. До того ж регіональні енциклопедії часто слугують своєрідним фундаментом для підготовки національних.

«Національна енциклопедистика покликана систематизувати й поширювати в суспільстві знання про націю, про державу – про її природу, культуру, традиції, звичаї, мову, господарство, науку, мистецтво, спорт, державні інституції, відомих людей тощо» [Яцків, Железняк: с. 6]. Знання про націю у вигляді енциклопедично-довідкової літератури можна систематизувати узагальнено, універсально, всебічно, комплексно, синтетично. Так створюються загальні (універсальні) енциклопедії. З іншого боку, знання про націю можна подавати вузькоспеціалізовано, диференційовано, поаспектно, тематично. Такий під-

хід забезпечує удокладнення довідкового матеріалу, підвищує його інформаційну насиченість, коефіцієнт довідковості, аналітичність. Один із аспектів, відповідно до яких можна систематизувати знання про державу саме таким шляхом, є територія, тобто територіальна диференціація країни відповідно до адміністративно-територіального, етнографічного чи географічного принципів.

Регіональні енциклопедії вирізняються й тим, що окрім вище зазначених сфер знань (природа, культура, звичаї і традиції, господарство тощо), мають і власні регіонально зумовлені, такі як: місцеві пам'ятки природи; пам'ятники, пам'ятні знаки й обеліски; міські, районні чи обласні організації, спілки, музеї, школи, з'їзди, олімпіади тощо; видатні особи регіонального рівня або категорії осіб регіонального значення (поміщики, купці, підприємці і т. п.) тощо. Тобто це все те, що можна знайти в регіональних енциклопедіях, а в національних – ні або вибірково, а не широко.

Отже, регіональні енциклопедії є продуктом вивчення й систематизації знань про певну територію. Українські видання такого типу цінні як для всього українського суспільства, так для його частини, особливо тієї, для якої той чи інший регіон є рідним краєм. Іншими словами, регіональна енциклопедистика відіграє важливу інформаційну роль у житті суспільства як окремого регіону, так і України загалом.

Особливого значення набуває регіональна енциклопедистика з огляду на сучасні процеси децентралізації, які нині активно впроваджують у різних сферах життєдіяльності нашої країни. Варто також відзначити й ту роль, яку відіграють ці видання у навчальному процесі, зокрема під час вивчення історії рідного краю, його традицій, фольклору. Так, наприклад, у школах Київщини вивчають предмет «Київщинознавство», оволодіння яким допомагають такі видання, як згаданий вище енциклопедичний словник «Київ».

Закономірно може постати питання, мовляв, якщо типологічна опозиція енциклопедичного знання *загальне : частко-*

ве в українській енциклопедистиці втілена передусім протиставленням *національні : регіональні енциклопедії*, то як бути з галузевими енциклопедіями, кількість яких достатньо велика і потребує визначення власного ієрархічного місця. З цього приводу варто сказати, що на сьогодні в Україні галузеві енциклопедії – це здебільшого видання соціогуманітарного змісту (докладніше про це див.: [Березюк та ін.]), а отже, тією чи іншою мірою подають енциклопедичне знання національного характеру. Тому справедливо буде говорити, що згадана вище типологічна опозиція енциклопедичного знання реалізується протиставленням *загальнонаціональні : частково національні (регіональні, галузеві) енциклопедії*.

Протиставлення універсальних vs. неуніверсальних енциклопедій не єдине, що окреслює коло питань, пов'язаних з типологією енциклопедичних видань.

Нині існують різні погляди на типологію енциклопедичної літератури, і в різних дослідників вони можуть не збігатися. Причому найперші розбіжності – фундаментального характеру, пов'язані з розумінням енциклопедистики. Річ у тім, що окремі вчені називають енциклопедистику ланкою лексикографії (лінгвістики), оскільки, на перший погляд, а точніше – за формальними ознаками, відмінності між словниками й енциклопедіями непринципові, позаяк питання енциклопедистики завжди, хоч і значно меншою мірою, постають перед лексикографами, а проблеми лексикографії актуальні й для енциклопедистів.

У східноєвропейському енциклопедознавчому дискурсі в межах лінгвістики відомою є типологія лексикографічних видань Л. Щерби, що складається з шести опозицій (антиномій) [Щерба]:

1. академічний словник : словник-довідник;
2. енциклопедичний словник : загальний словник;
3. тезаурус : класичний словник;
4. ідеографічний словник : класичний словник;
5. тлумачний словник : перекладний словник;
6. історичний словник : неісторичний словник.

Академічний словник є нормативним (відтворює мову як систему), великого обсягу, вирізняється наявністю всебічних тлумачень; натомість словник-довідник не охоплює всієї системи мови і містить лише частину слів, він теж нормативний, тлумачення цих норм неповне, лапідарне. Енциклопедичні словники описують реалії, речі, об'єкти тощо; натомість загальні словники описують слова. Тезауруси – словники, в яких охоплено якнайбільшу кількість слів (навіть, якщо слово вжито лише раз); натомість класичний словник містить відібрані слова (наприклад, відповідно до мовних норм, частоти вживання тощо). Ідеографічний словник – це тематичний словник (слова розміщено за тематичним принципом); натомість класичний словник має алфавітне подання матеріалу. Історичний словник подає лексику діахронно, а неісторичний словник – лексику синхронного зрізу.

Ідею Л. Щерби щодо протиставлення словників та енциклопедій майстерно потрактував О. Реформатський: «У тлумачного словника та енциклопедії різні завдання, об'єкти пояснень, способи пояснень та методи подання матеріалу. Завдання енциклопедії – зв'язано (наскільки дозволяють рамки всього видання та окремих статей) розказати про те явище, яке позначено вокабулою (реєстрове слово чи словосполучення). Предметом пояснення енциклопедії є сама дійсність, жанром енциклопедичних пояснень є стаття, хоча б дуже стиснена. Інші завдання у словника: це лаконічний систематичний опис кожного слова чи словосполучення, поданого вокабулою. Предметом пояснення є не дійсність, а відображаюче її слово. Жанр пояснення – визначення, що фіксує істотні ознаки, виходячи із певної системи»[1].

Інші науковці продовжили дослідження, розпочаті Л. Щербою, і сьогодні, як видно з окремих розвідок – [Попова], можемо нарахувати значно більше опозицій, зокрема за такими параметрами:

- обсяг матеріалу (малі : середні : великі);
- міжмовні особливості (одномовний : багатомовний);

[1]Цитовано за: [Медчук: с. 309]

- внутрішньомовні особливості (загальний : регіональний);
- мовна норма (нормативний : ненормативний);
- призначення (енциклопедичні : тлумачні : перекладні : системні).

Типологічне різноманіття енциклопедичних видань віднаходимо й у інших дослідженнях лексикографічного характеру. Наприклад, у розвідці Я. Капранова фіксуємо таке: «Енциклопедичні джерела поділяються на такі класи: загальні / універсальні, спеціальні (галузеві, вузькогалузеві, багатогалузеві). При цьому зазначимо, що якщо загальні / універсальні енциклопедії розраховані на висвітлення якнайширшої інформації, то спеціальні покликані охарактеризувати поняття, явища, персоналії, пов'язаних із певною однією наукою або темою. Спеціальні розподіляємо на такі види: біологічні енциклопедії; економічні енциклопедії; історичні та географічні енциклопедії; культурознавчі та мистецтвознавчі енциклопедії; літературознавчі енциклопедії; мовознавчі енциклопедії; регіональні енциклопедії; енциклопедії сільськогосподарського профілю; соціологічні та психологічні енциклопедії; технічні енциклопедії; філософські та політологічні енциклопедії; енциклопедії з юриспруденції та правознавства» [Капранов: с. 188].

Водночас енциклопедистику дедалі частіше розуміють як відокремлену від лексикографії галузь, оскільки лексикографічні питання для енциклопедистів неосновні. На передній план тут виходять проблеми енциклопедичного знання, які істотно й принципово відрізняються від знання мовного. Таке протиставлення визнають і, власне, лінгвісти, а найперше ті, які досліджують питання когнітології. Так, за словами М. Болдирева, знання як об'єкт досліджень у цій науковій царині (когнітивній лінгвістиці) поділяють на мовні та немовні (енциклопедичні), що пов'язано з відмінностями між пізнанням і когніцією [Болдырев]. Відповідний поділ знань загалом широко використовується у сучасній науці, хоча не завжди трактування кожного з них збігається у власних концепціях дослідників.

Як стверджує А. Гусєва, енциклопедичне знання є таким, що не зумовлено психологічною реальністю (як знання мовне), а має дослідницько-методологічні причини, є евристичним, тобто таким, що ґрунтується на усвідомленні будь-чого шляхом пізнання навколишньої дійсності [Гусева: с. 37–38]. Більше того, дослідниця говорить про об'єктивне існування не лише мовного й енциклопедичного знання, а й про третій різновид – знання світу, що з'являється під час поєднання перших двох. Це дає певні передумови припускати, що енциклопедистика, яка, безперечно, оперує знаннями світу, – явище ширше, ніж лексикографія, інакше кажучи, не вона є ланкою лексикографії, а, навпаки, лексикографію коректніше вважати напрямом енциклопедистики.

Про це саме можна стверджувати, якщо досліджувати питання зародження й розвитку енциклопедичної й словникарської справи. Адже загальновідомим є факт, що енциклопедії (йдеться, зокрема, про історичні предтечі, а не сучасні їхні форми) з'явилися раніше за словники.

На користь висловленого припущення свідчить той факт, що, згідно з даними науковців, украй складно встановити межу, яка відділяє знання мовне від енциклопедичного. Ось як із цього приводу зауважує М. Шлефер: «Словник, на відміну від енциклопедії, яка побудована на основі предметної інформації, пропонує передусім інформацію мовну. Та оскільки ці дані не можна чітко диференціювати насамперед у сфері значень, то перетин видань неминучий. Енциклопедичні компоненти виринають у фахових словниках рівною пропорцією або й переважають. Термінологічно ці значення відображає полісемія терміна "лексикон", що позначає як енциклопедію, так і словник»[2]. Із власного досвіду енциклопедисти знають, що енциклопедичне знання часто складається з мовного, а знання мовне зазвичай позбавлене енциклопедичності.

Та найбільшою мірою енциклопедистику як окремий від лексикографії напрям визнають фахівці з історичних наук.

[2] Цитовано за: [Воронка: с. 12].

З погляду історичних наук енциклопедичне знання – це передусім історичне знання, тобто таке, що співвідноситься із «здатністю людського мозку зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію та своє місце в ній» [Зашкільняк: с. 156].

Енциклопедичне знання стає історичним передусім в контексті універсальних енциклопедій загалом та національних зокрема. Ще більше воно асоціюється з історичним знанням безпосередньо тоді, коли йдеться про галузеві енциклопедії з тих чи інших питань історичного розвитку. Втім, навіть якщо взяти негуманітарні науки, то перед укладачами певної галузевої енциклопедії завжди поставатиме питання, що вона має містити: яке саме знання подати, а яке облишити; в якому обсязі має бути подане те чи інше знання; кого залучити автором-експертом цього знання; зрештою, який ефект очікувати від підготовленої енциклопедії щодо її впливу на духовний та інтелектуальний розвиток суспільства? Можливо, саме цим пояснюється, що соціогуманітарні питання домінують в енциклопедистиці як науці про енциклопедії.

Комплекс наукових проблем, що постають перед творцями енциклопедій, на наш погляд, досить повно окреслює І. Храбрий:

Яким способом, на основі яких критеріїв виділяти інформацію, що заслуговує бути представленою в енциклопедіях?

Як подавати цю інформацію, щоб вона відповідала системі енциклопедичного наративу?

Які класифікаційні чи тематичні принципи мають бути в основі предметних галузей?

Які критерії відбору тих чи інших слів як ключових термінів, що можуть виконувати роль заголовків до статей?

Якими мають бути системи зв’язку між виділеними в цій системі інформаційними одиницями?

Який науково-методологічний апарат є актуальним для розв’язання сформульованих питань [Храбрый: с. 4].

І. Храбрий звертає також увагу ще на один аспект історіорізації[3] енциклопедичної науки, коли апелює до динамічного характеру енциклопедичного знання, акцентуючи увагу на тому, що це знання з часом здатне видозмінюватися й трансформовуватися і розглядаючи енциклопедію як «складову частину історії культури, як органічне ціле, пов'язане з духовним і матеріальним середовищем суспільства. … і особливо важливим чинником антропосоціогенезу» [Храбрый: с. 7]. На думку дослідника, динаміка й еволюція енциклопедичного знання залежать від змін соціальних передумов і ціннісних пріоритетів культури. Це яскраво унаочнено в українській енциклопедистиці такими виданнями, як «Енциклопедія українознавства» з одного боку, та «Українська радянська енциклопедія» з іншого. Так само демонструє цей факт і протиставлення «Енциклопедії Сучасної України» й «Української радянської енциклопедії».

Показовим, уважаємо, приклад із статтями в енциклопедіях про письменника Юрія Косача, на що звертає увагу Р. Горак. Він зауважує, що про Ю. Косача свого часу всі засоби масової інформації відгукувалися як про «письменника-інтернаціоналіста, який безпощадно викриває загниваючий Захід, а також суть і облуду українських націоналістів за океаном, постійно наголошуючи, що були часи, коли і він, Юрій Косач, піддався чаду жовто-блакитного націоналізму, але опісля прийшло прозріння, і він з відкритим забралом вийшов на прю не на життя, а на смерть з так званою доктриною і людми. … Про нього коротку довідку помістила УРЕ, вказавши, що в 1930 був ув'язнений польською владою, а в 1943 році був кинутий фашистами у концтабір. Проте довідка не вважала за потрібне пояснити, за що ж саме був заарештований Юрій Косач Польщею і за що томився у фашистському концтаборі» [Горак: с. 54]. Далі продемонструємо зазначений факт на прикладі трьох енциклопедій – УРЕ, УЕ, ЕСУ, які подають статті про Ю. Косача.

[3]Історіорізація – використання принципу історизму як методу наукового вивчення.

Стаття з «Української радянської енциклопедії»:

КО́САЧ Юрій Миколайович [н. 22.XI (5.XII) 1909, Київ] – укр. письменник. Племінник Лесі Українки. Після закінчення гімназії у Львові вчився у Варшавському й Паризькому ун-тах. У 1930 був ув'язнений бурж. польс. владою. Після звільнення емігрував до Чехословаччини. Жив у Франції, Німеччині. Ув'язнений фашистами 1943, пробув у концтаборі до 1945. З 1949 живе в США. Гол. твори: «День гніву» – істор. роман про нар.-визвольну війну укр. народу 1648–54, «Еней і життя інших» – про емігрантське життя українців, істор. оповідання: «Вечір у Розумовського» – про Бетховена, «Гірке життя сеньйора Нікколо» – про М. Гоголя в Римі та ін.; збірки ліричних віршів, п'єси «Облога», «Ворог», «Ордер», «Потойбіч». Автор літ.-критичних статей і нарисів з історії укр., зх.-європ. та амер. л-р. Кілька разів відвідав Рад. Україну.

Тв.: Мангаттанські ночі. К., 1966; Вибране. К., 1975; Лиха доля в Маракайбо. К., 1976

В. Бровченко [Бровченко].

Стаття з «Енциклопедії українознавства»:

Косач Юрій (*1909), поет, белетрист, драматург, небіж Лесі Українки, друкується з 1928 р.; зб. поезій «Черлень» (1934), «Мить з майстром» (1936), «Кубок Ганімеда» (1958); зб. новель «Чорна пані» (1932), «Чарівна Україна» (1936), «Клубок Аріядни» (1937) та ін..; повість «Еней і життя інших» (1947), «Дивимось в очі смерті» (1948), доман до 300-ліття Хмельниччини «День гніву» (1948) та ін. Кілька драматичних творів «Кирка з льоллео» (1937), «Облога» (1943), «Дійство про Юрія Переможця» (1947). Стиль К. характеризується поєднанням бароккових засобів вислову з модерними, зокрема експресіоністичними. Політ. К. переходив від крайньо правих до крайньо лівих позицій, аж до співпраці в сов. пресі. Тепер ред. просов. ж. «За синім океаном» у Нью-Йорку [ЕУ 1959].

Стаття з «Енциклопедії Сучасної України»:

КО́САЧ Юрій Миколайович (псевд. і крипт.: Колодяжинець, Крига Гордій, Андрій Скиба, Вадим Іскра, Я. Косарич, Г. Рославець, А. Згорянич, К. Ю., Ю. К., Ю. Р-ко та ін.; 05(18). 12. 1908, с. Колодяжне Новоград-Волин. пов., нині Ковел. р-ну Волин. обл. – 11. 01. 1990, м. Пассеїк, похов. у м-ку Бавнд Брук, шт. Нью-Джерсі, США) – письменник, драматург, перекладач. Онук Олени Пчілки, племінник М. Косача, І. Косач-Борисової, О. Косач-Кривинюк, Лесі Українки. Чл. літ. групи «Танк» (1929). Закін. Львів. академ. г-зію (1927), від 1928 студіював право у Варшав. ун-ті, навч. у Париз. ун-ті. 1927 заснував читальню «Просвіта» у рідному селі. Співпрацював із «Літературно-науковим вістником» (1928–29), календарем «Дніпро» (1930–31), ж. «Назустріч» (1934–36; усі – Львів), «Ми» (Варшава, 1933). Розробив 1928 «План розбудови нац. руху на Волині». Дебютував у серед. 1920-х рр. поезіями у ж. «Молоде життя» (під псевд. Орлине Перо); як прозаїк – оповіданням «Вершник над ланами» («Нові шляхи», 1929, 3 черв.). У лютому 1931 репрес. польс. владою за антидерж. націоналіст. діяльність і приналежність до УВО. Звільн. через 9 місяців із варшав. в'язниці під грош. заставу. Повернувшись на Волинь, 4 лютого 1932 потрапив до луцької тюрми і засудж. 5 листопада того ж року як організатор нелегал. «Культурного товариства» у Ковелі до року ув'язнення. Згодом Люблін. апеляц. суд (Польща) збільшив термін до 4-х р. і позбавив громадян. прав. Не чекаючи арешту, емігрував до Праги; від 1933 мешкав у Парижі.

1938 отримав 1-у премію Т-ва укр. письменників і журналістів у Львові за зб. оповідань «Клубок Аріадни», «Тринадцята чота» і «Чарівна Україна» (усі – Львів, 1937). На поч. 2-ї світ. війни повернувся до Львова. 1943–44 – ред. г. «Львівські вісті». Відтоді – у нім. концтаборі, згодом у таборах для переміщ. осіб. Після звільнення 1945 заснував Мист. укр. рух. Від 1949 – у США. Ред. літ. г. «Обрії» та ж. «За синім океаном»

(1959–64). Після виходу кн. нарисів «Від феодалізму до неофашизму» (Нью-Йорк, 1962) К. активно друкувався у рад. пресі. 1964, 1973, 1980, 1986 відвідав Україну. Автор зб. новел та оповідань «Чорна пані» (Л., 1931), «Ноктюрн бе-моль» (Ауґсбурґ, 1945), «Лиха доля в Маракайбо» (К., 1976), «Чарівна Україна» («КС», 1998, № 4); істор. повістей «Сонце в Чигирині» (1934), «Чад» (1937; обидві – Львів), «Дивимось в очі смерті» (Париж, 1936); кн. «Володарка Понтиди: Роман мого прапрадіда» (К., 1987); зб. поезій «Черлень» (Л., 1935; 2-а премія Т-ва письменників і журналістів у Львові), «Мить із Майстром» (Париж, 1936), «Кубок Ганімеда» (1958), «Золоті ворота» (обидві – Нью-Йорк), «Мангаттанські ночі» (обидві – 1966), «Вибране: Поезії. Публіцистика» (1975), «Літо над Делавером» (1980; усі – Київ); драми «Облога» (Краків; Л., 1943; поставл. 1948 у Львів. театрі ім. Лесі Українки), «Дійство про Юрія-Переможця» (Реґенсбурґ), «Ворог» (Ауґсбурґ; обидва – 1947), «Кортез і Безталанна» («Сучасність», 1998, № 5); оповідання «Запрошення на Цитеру» (Мюнхен, 1946); «Історичні твори» (К., 2010, кн. 1–3). Взаєминам сина гетьмана К. Розумовського та композитора Л. ван Бетговена присвятив повість «Вечір у Розумовського» (Л., 1934; Реґенсбурґ, 1946). У романах «Рубікон Хмельницького» (Краків; Л., 1941) і «День гніву» (Реґенсбурґ, 1948; «Дзвін», 1994, № 4) описав Визв. війну під проводом Б. Хмельницького; «Еней і життя інших» (Новий Ульм, 1947) – осмислення духов. проблем еміграції; у «Сузір'ї Лебедя» (Нью-Йорк, 1983) висвітлив події в Україні перед 1-ю світ. війною. У комедії «Ордер» (1948) висміяв негативні риси тодіш. укр. еміграції.

У поезії переважає барок. стилістика, метричні пошуки, ритмо-мелод. і мовні експерименти; пізня творчість позначена соцреалізмом. Значну частину проз. доробку присвятив худож. роздумам про історію України. Писав нариси, есе, політ. статті, памфлети укр., англ., нім. та польс. мовами. Переклав укр. з франц. мови деякі твори П. Морана, П. Клоделя. 2002 архів К. передано в Україну.

Літ.: Околітенко Н. Два обличчя «Дараганівської дівчи-

ни» // ЛУ. 1988, 3 листоп.; Пам'яті Юрія Косача // Там само. 1990, 25 січ.; Горак Р. В пошуках духовного хліба // Дзвін. 1990. № 1; Юсип Д. «…І час каміння збирати» // Там само. 1994. № 7; Агеєва В. Юрій Косач // СіЧ. 1995. Ч. 1; Крушельницька Л. Автор «Чарівної України» у моїх спогадах // КС. 1998. № 4; Кравчук А. Родина Косачів у документальних джерелах обласного архіву // Наук. вісн. Волин. ун-ту. 1998. № 7; Левчанівська І. Мої зустрічі з рідними Лесі Українки // Левчанівська І. Далеке і близьке: Нариси, ст. Лц., 2000; Семенко С. В. Від альманаху «Арка» до журналу «За синім океаном»: метаморфози Ю. Косача-публіциста // Укр. періодика: Історія і сучасність. Л., 2008. Вип. 10; Романов С. Юрій Косач // ЛУ. 2012, 12 квіт.

Бровченко В., Романов С. [Бровченко, Романов].

Окрім диференційних рис, за якими словники (і лексикографія) відрізняються від енциклопедичної літератури (й енциклопедистики), є один важливий об'єднавчий чинник: і словники, й енциклопедії належать до видань довідкового типу, тобто поєднані спільною функцією – інформаційно-довідковою. В одній із праць Г. Воронки зазначено, що довідкові видання, на відміну від іншої літератури, позбавлені принципу їх побудови за моделлю розгортання історії, адже довідкова література створюється для спорадичного й ніколи – для лінійного читання» [Воронка: с. 11].

Цілком погоджуємося, що така характеристика довідкової літератури в найзагальніших рисах є влучною для словників та енциклопедій. Згадаймо хоча б відоме в світі видання французького філософа та енциклопедиста епохи Просвітництва Д. Дідро «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук і ремесел», в назві якого вжито і «словник», і «енциклопедія».

Водночас потрібно зауважити, що навіть у цьому «об'єднавчому» контексті можна знайти відмінності, і полягають вони ось у чому. По-перше, серед сучасних енциклопедій виокремлюють тематичні видання, що укладаються за певною логікою,

якій можна приписати ті ознаки, що стосуються згаданого вище явища «розгортання історії». Відповідно побудова розділів і статей у розділах сприяє тому, щоб тематичні енциклопедії читати «лінійно», а не вибірково. Тут можна пригадати ще й той факт, що спектр енциклопедій за тематикою доволі широкий, тому трапляються такі видання, що написані своєрідним стилем (наприклад, авторські енциклопедії) й укладені так, що в читачів з'являється бажання після ознайомлення з однією статтею прочитати наступну (наступні). Для словників це нетипово.

По-друге, для енциклопедій характерне таке явище, як система посилань (для справедливості зазначимо, що й словникам вона не чужа), з допомогою якої переходи з однієї статті енциклопедії до інших – це те, що так само можна прирівняти до лінійного читання.

По-третє, прочитання довідки у словнику (яка в середньому складається з одного-кількох речень) і прочитання повноцінної статті, особливо розлогої, в енциклопедії – з позиції як процесу, так і результату – це те, що складно (або й некоректно) назвати одним і тим самим явищем. Із цього приводу М. Тимошик говорить, що словники побудовано здебільшого у формі упорядкованого за алфавітним принципом переліку заголовних слів з їх поясненням, тлумаченням чи перекладом з однієї мови на іншу. Самостійною одиницею цього видання є словникова стаття, до якої входить заголовне слово та його пояснення. Основою ж енциклопедичної статті є конкретні дані, факти, поняття, закони, правила, що характеризують слово заголовне [Тимошик]. Проте цим ми повертаємося до вже порушеної вище проблеми про знання мовне й енциклопедичне.

Ну, і зрештою, лексикографи (й інші), які словники й енциклопедії зараховують до однотипних видань, часто висловлюють одну думку, згідно з якою енциклопедії, на відміну від словників, є взірцем довідкової літератури.

Серед істориків й енциклопедистів питання типології енциклопедичних видань не менш актуальні, ніж проблеми класифікації словників серед лексикографів.

Наприклад, Г. Боряк і Г. Папакін, апелюючи до довідкової літератури, енциклопедичні видання називають науково-інформаційними довідниками. Хоча в дослідженні прямо не йдеться про протиставлення словників й енциклопедій як різновидів науково-інформаційних довідників, однак у зв'язку з таким термінологічним оперуванням впадає у вічі контекст відповідної опозитивності (словники vs. енциклопедії).

Дослідники найпершим типологічним критерієм енциклопедичної літератури пропонують поділ видань на енциклопедії та енциклопедичні словники:

1) енциклопедії як багатотомні великі довідники, що містять найважливішу інформацію про різні поняття, представлені в алфавітному порядку;

2) енциклопедичні словники – невеликі за обсягом (1–2 томи) довідники, що містять лише основну інформацію з певної галузі знань [Боряк, Папакін: с. 73].

Якщо поглянути на здобутки української енциклопедистики, то, з одного боку, дійсно, наявні енциклопедичні словники – це видання, обсяг яких обмежується 1–3 томами. Та з іншого боку, існує низка знакових енциклопедій, що також складаються з кількох томів (1–3): наприклад, тритомна «Географічна енциклопедія України», двотомна «Енциклопедія кібернетики» або ж однотомна енциклопедія «Українська мова».

У дослідженні Н. Шерстюк та Н. Грони зазначено, що за цільовим та читацьким призначенням виділяють такі довідкові видання: наукові, науково-популярні, виробничі, навчальні, для масового читача, для дітей, для самодіяльної творчості та дозвілля. За змістом – універсальні, галузеві, тематичні, персональні. За предметом викладу – статистичні, біографічні, бібліографічні, побутові [Шерстюк, Грона: с. 250].

Державний стандарт України дає визначення, з якого випливає, що енциклопедії за характером інформації поділяються на універсальні, спеціальні та регіональні [Видання]. Як бачимо, з одного боку, персональні енциклопедії тут варто розуміти не як окремий різновид енциклопедичних видань, що було запро-

поновано вище, а як складник спеціалізованих (спеціальних) енциклопедій.

Деякі фахівці визначають енциклопедії як різновид наукового чи науково-популярного видання, за специфікою матеріалу в яких їх поділяють на універсальні, галузеві, регіональні, тематичні, проблемні та персональні. Водночас за читацькою адресою виокремлюють енциклопедії для фахівців, для широкого кола читачів, для жінок, дітей, осіб похилого віку, для сімейного читання [Баренбаум: с. 732].

Ґрунтовну типологію енциклопедичних видань запропонувала у своєму посібнику відома фахівчиня з енциклопедистики Н. Черниш. Вона виділяє шість критеріїв типологізації [Черниш 2015: с. 6–8].

1. *Цільове призначення*. Більшість сучасних енциклопедій належать до наукових видань, адже містять актуальні, узагальнені, науково апробовані відомості, що задовольняють інформаційні потреби як добре підготовленого, кваліфікованого читача (можуть використовуватися в його фаховій, науковій чи виробничій діяльності), так і досить широкої аудиторії, що має на меті передусім отримати коротку довідку з конкретного наукового питання. До таких енциклопедій належать «Українська літературна енциклопедія», «Енциклопедія історії України», «Юридична енциклопедія» та багато інших авторитетних українських довідників. Вони відзначаються глибиною представлення певної галузі знань і задовольняють інформаційні потреби, які виникають не лише в науковій чи виробничо-практичній діяльності, а й у процесі навчання, самоосвіти. Численні науково-популярні енциклопедії («Лікарські рослини», «Енциклопедія Львова», «Мистецтво України» та ін.) мають вужчі, ніж наукові довідники, цільове призначення та сферу використання, забезпечуючи інформаційні потреби передусім масового читача, їх матеріал, хоч і висвітлює ту чи іншу галузь досить повно, все ж має яскраво виражений науково-популярний характер та певною мірою підпорядкований потребам масової аудиторії. На книжковому ринку України доволі широко представлені й

суто популярні (ужиткові) енциклопедії (наприклад, «Енциклопедія домашнього господарства», «Енциклопедія консервування»), відомості яких надто узагальнені, переважно прикладного характеру й мають на меті забезпечувати читача конкретними порадами та інформацією в певній ситуації повсякденного життя чи на дозвіллі.

2. *Читацька аудиторія*. Хоча загалом читацька аудиторія енциклопедичних довідників доволі широка, необмежена, все ж можна виокремити декілька груп читачів, які користуються такими різновидами видань. По-перше, це фаховий читач – спеціаліст певної або суміжних галузей знань, що звертається до енциклопедій за довідкою, необхідною в його науковій чи виробничій діяльності. Саме для фахової аудиторії призначені «Юридична енциклопедія», «Економічна енциклопедія», «Енциклопедія корпоративного управління», «Енциклопедія страхування» та низка інших авторитетних видань, які вміщують найсуттєвішу актуальну наукову інформацію з відповідних галузей знань та задовольняють запити висококваліфікованих читачів.

По-друге, це читач дитячого віку. Як відомо, існують дитячі енциклопедії, які відповідно до зацікавлень і можливостей дітей переважно віком 7–14 років викладають наукові факти зі всіх галузей знань та практичної діяльності. Деякі довідники або ж серії видань призначені для конкретних вікових груп: «Енциклопедія тварин та рослин світу», «Книга знань у запитаннях та відповідях», «Географія для допитливих», «1000 цікавих фактів» та ін. Серія енциклопедій «Що? Як? Чому?» об'єднала довідники такого змісту: «Світ рослин», «Світ таємниць Землі», «Світ тварин», «Світ мандрів», «Світ моєї України», тобто фактично забезпечила відповіді на цілу низку дитячих запитань, навіть на найскладніші та неочікувані (приміром, у довіднику «Світ дивовижного та загадкового»). По-третє, це масовий читач, який користується насамперед енциклопедіями, що подають ґрунтовні довідкові матеріали з усіх галузей знань та практичної діяльності (наприклад, «Енциклопедія Сучасної України»), або ж науко-

во-популярними чи популярними (ужитковими) довідниками конкретного змісту («Географічна енциклопедія України», енциклопедичні праці «Українська мова» чи «Лікарські рослини»).

3. *Характер довідкової інформації*. У цьому контексті енциклопедії класифікують на універсальні, галузеві, спеціалізовані та регіональні. Універсальні енциклопедії вміщують актуальні наукові відомості фактично з усіх галузей знань та практичної діяльності (фізики, сільського господарства, географії, живопису тощо). Галузеві енциклопедії присвячені окремим галузям знань та певним напрямам практичної діяльності людини. До універсальних в Україні належать УРЕ, «Енциклопедія Сучасної України», до галузевих – «Юридична енциклопедія», «Українська літературна енциклопедія», «Енциклопедія історії України» та ін. Галузеві енциклопедії мають декілька різновидів залежно від особливостей поданої інформації. Якщо матеріал довідника охоплює всю галузь знань чи сферу практичної діяльності, то це, власне, галузева енциклопедія. Прикладом можуть слугувати «Економічна енциклопедія», «Гірнича енциклопедія», згадана вище «Юридична енциклопедія» або енциклопедичний довідник «Мистецтво України». Енциклопедії, що містять довідкові відомості, характерні лише для частини галузі, є підгалузевими («Фармацевтична енциклопедія», «Мала енциклопедія українського народознавства», «Енциклопедія екології», «Українська фольклористична енциклопедія», енциклопедія «Національна опера України» та ін.). Довідник, який охоплює у своєму змісті декілька галузей знань та задовольняє інформаційні потреби фахівців суміжних наук, належить до міжгалузевих енциклопедій. Міжгалузевими є «Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення», «Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера», «Філософія політики» та інші видання, назви яких доволі чітко зазначають саме ті галузі знань та сфери практичної діяльності, що висвітлені в довідкових матеріалах. Спеціалізовані енциклопедії, на відміну від галузевих, містять відомості з вужчих, конкретніших питань. Зазвичай вони викладають або матеріа-

ли на певну тему, або факти з життя й діяльності видатних людей. Такі різновиди спеціалізованих енциклопедій відповідно називаються тематичними та персональними. Так, енциклопедії «Лікарські рослини», «Живий світ геральдики», що має навіть тематичний підзаголовок «Тварини і рослини в державній символіці», висвітлюють лише одну локальну тему. Прикладом спеціалізованої персональної енциклопедії є «Шевченківська енциклопедія» та «Шевченківський словник», що передував їй, а також «Франківська енциклопедія».

На особливу увагу заслуговують регіональні, або краєзнавчі енциклопедії. Вони надають багатогранні та ґрунтовні довідки про частину світу, країну, місто, яскраво висвітлюють здобутки тієї чи іншої нації, етнічної групи, певного регіону. Зокрема, «Полтавіка: Полтавська енциклопедія», «Енциклопедія Коломийщини», «Тернопільський енциклопедичний словник», «Енциклопедія Львова», низка енциклопедичних довідників, присвячених регіонам та найбільшим містам України – «Київ», «Полтавщина», «Чернігівщина» тощо.

Наталія Черниш наголошує, що виокремлені за характером інформації універсальні, галузеві, спеціалізовані та регіональні енциклопедії охоплюють у своєму змісті весь масив потрібних читачам довідкових відомостей і дозволяють оптимально задовольнити запити користувачів різного рівня та багатоаспектних зацікавлень.

4. *За структурою* (або розташуванням матеріалу) енциклопедії можуть бути алфавітними, систематичними або змішаними (алфавітно-систематичними). В алфавітних енциклопедіях усі довідкові статті розміщені за абеткою назв, що забезпечує зручність та швидкість пошуку необхідних відомостей. Зазвичай алфавітними є універсальні енциклопедії, покликані забезпечити інформаційні потреби доволі широких кіл читачів різної кваліфікації. Власне, саме багатогранність інформації, об’єднаної в різноманітних універсальних виданнях, які охоплюють відомості з усіх галузей знань та практичної діяльності, на відміну від інших різновидів енциклопедії, зумовлює вибір

саме абеткового розміщення матеріалу. Більшість українських енциклопедій (УРЕ, «Енциклопедія Сучасної України», «Шевченківська енциклопедія», «Енциклопедія історії України» та ін.) належить до алфавітних, незалежно від того, чи вони є універсальними, галузевими чи спеціалізованими.

Існують також енциклопедії, матеріал у яких структуровано відповідно до системи, що є загальновизнаною в певній галузі знань чи практики, або ж за хронологією. Такі енциклопедії називають систематичними. Якщо хронологічний порядок розташування відомостей загалом не вимагає високої кваліфікації читачів і здебільшого не ускладнює пошук інформації, то застосування системи, визнаної в тій чи іншій галузі науки, доцільне передусім в енциклопедіях, розрахованих на фахового, добре підготовленого читача. Серед українських енциклопедій систематичних загалом небагато (приміром, це «Енциклопедія Трипільської культури»), оскільки більшість довідників, як зазначено вище, алфавітні.

Змішані (алфавітно-систематичні) енциклопедії мають доволі складну структуру: тут великі за обсягом розділи, що висвітлюють наукові проблеми в тій чи іншій галузі, поєднані зі словниковою частиною, яку укладено за абеткою. Алфавітно-систематичну побудову вдало використали укладачі перших трьох томів «Енциклопедії українознавства», що відома як ЕУ-1, та енциклопедичного довідника «Історія міст і сіл УРСР». Так, перша (систематична, або, за словами видавців, загальна) частина «Енциклопедії українознавства», яка складається з трьох томів, подає довідкові відомості в такій послідовності: Вступ. Загальні відомості про Україну. Фізична географія і природа. Людність (населення). Етнографія. Мова. Історія. Церква. Право. Культура. Література. Просторове мистецтво. Театр. Музика. Кіно. Наука. Освіта. Видавництва і преса. Бібліотеки, архіви, музеї. Народне господарство. Суспільство. Охорона здоров'я. Військо. Друга алфавітна частина цього видання (складається з 10 основних томів та 11-го доповнюючого тому; відома як ЕУ-2) вміщує у чіткій абетковій послідовності численні енциклопе-

дичні статті (майже 20 тисяч), які доповнюють, поглиблюють та уточнюють, розширюють відомості систематичної частини.

Безперечно, обираючи той чи інший тип розташування матеріалу в енциклопедичному виданні, видавці, редакційна колегія довідника мусить брати до уваги тему, читацьке призначення праці, однак чи не найважливішим критерієм тут виступає зручність і швидкість пошуку необхідної читачеві інформації.

5. *За обсягом* виділяють великі (понад 12 томів), малі (10–12 томів), короткі (4–9 томів) енциклопедії та енциклопедичні словники, що складаються з 1–3 томів. Таким чином, енциклопедичний словник бажано розглядати не як окремий, особливий тип довідкових видань, а як різновид енциклопедії, що містить невеликі за обсягом статті, викладені в стислій формі та розташовані за абеткою їх назв. Таке тлумачення цілком відповідає ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення». У практиці українського енциклопедичного книговидання великими є перше видання «Українська радянська енциклопедія» (17 томів), «Енциклопедія українознавства» (14 томів), «Енциклопедія Сучасної України» (заплановано 30 томів), до малих належить, приміром, «Енциклопедія історії України» (10 томів), а до коротких – «Юридична енциклопедія» (6 томів), «Мистецтво України» (заплановано 5 томів). Енциклопедичні словники здебільшого містять у назві визначення виду видання, скажімо, «Гірничий енциклопедичний словник» (3 томи), «Геодезичний енциклопедичний словник» (2 томи), «Шевченківський словник» (2 томи).

6. *За форматом* енциклопедії поділяють на настільні, портативні та кишенькові. Настільні енциклопедії мають найбільший формат – 84х108 1/16, адже призначені для опрацювання, приміром, у бібліотеці, за письмовим столом. Зазвичай це найпоширеніший формат українських енциклопедичних видань, його використано, зокрема, для «Української радянської енциклопедії». У виданнях такого формату можна не лише розташувати великий масив довідкової інформації, а й вдало поєднати текст та ілюстративний матеріал чи таблиці, забезпечити оптимальні

умови для зручного пошуку відомостей завдяки вміщенню колонтитулів, використанню шрифтів різного кегля або гарнітур.

Портативні енциклопедії менші – їх формати 70х108 1/16, 70х100 1/16, однак вони також відповідають типовим вимогам щодо зручності пошуку довідок, їх компактного розташування та наочності. Наприклад, «Юридична енциклопедія» (70х100 1/16), чи енциклопедичний довідник «Українська мова» (70х100 1/16), або ж «Енциклопедія українознавства» (70х108 1/16), завдяки раціональному портативному формату, вважаються зразками вдалого підходу видавців до створення зручних і водночас компактних видань з великим обсягом довідкової інформації.

Менш уживаним є формат 75х90 1/32, який використовують для кишенькових енциклопедій (їх у вітчизняній книговидавничій практиці обмаль). Цей формат обрано лише для низки краєзнавчих енциклопедичних праць, приміром, довідників «Київ», «Полтавщина», «Чернігівщина», що зумовлено специфічними умовами їх використання (зокрема, під час екскурсій містом, подорожі регіоном). Безперечно, великий масив різноманітної довідкової інформації, вміщеної в будь-якій енциклопедії, не завжди дає змогу видавцям обирати невеликі (а вони здебільшого економічно вигідні) формати. Та й традиційно ці довідники уявляються читачеві як фундаментальні (не лише з огляду на зміст, а й зовні). Проф. Н. Черниш звертає увагу, що, обираючи раціональний формат, варто враховувати як умови користування енциклопедією, так і технологічні можливості українських поліграфічних підприємств, адже це суттєво позначається на якості видання, його культурі.

На схожу класифікацію енциклопедій натрапляємо в деяких науково-методичних виданнях. Наприклад, в одній із таких запропоновано такі відомості типологічного змісту [Крайнікова: с. 13–14].

1. *За цільовим призначенням:*

- наукова енциклопедія (призначена фахівцям і вирізняється глибиною представлення даної галузі знання);
- науково-популярна енциклопедія (призначена читачеві-

неспеціалісту і висвітлює яку-небудь галузь знання доволі повно і всебічно);

- популярна енциклопедія (містить широке коло відомостей, необхідних у повсякденному житті або для проведення дозвілля).

2. *За характером інформації:*

- універсальна енциклопедія (охоплює всі галузі знання);
- спеціалізована енциклопедія (присвячена окремій галузі знання);
- регіональна енциклопедія (містить звід відомостей про який-небудь регіон або населений пункт країни чи світу; місто, село та ін.).

2.1. Види спеціалізованих енциклопедій:

- галузеві (є зводом відомостей з якої-небудь галузі науки, культури, виробництва або практичної діяльності);
- тематичні містять звід відомостей із певної теми;
- персональні (представляють відомості про життя та діяльність якої-небудь видатної особи).

3. *За обсягом:*

- багатотомна;
- однотомна.

4. *Залежно від повноти представленої інформації:*

- великі енциклопедії (кілька десятків томів);
- малі енциклопедії (10–12 томів);
- короткі енциклопедії (4–6 томів);
- енциклопедичні словники (1–3 томи).

5. *За форматом:*

- настільна;
- портативна;
- кишенькова.

6. *Залежно від ілюстрованості:*

- ілюстрована;
- неілюстрована.

Тут же знаходимо й типологічні особливості енциклопедичних словників:

- об'єкт опису – реалія (предмет, пристрій, явище, подія, персона та ін.);
- алфавітна організація корпусу статей (натомість в енциклопедії – алфавітна або тематична);
- меншою мірою, ніж в енциклопедії, впроваджено систему посилань;
- невеликий обсяг видання (1–2, рідше 3 томи);
- відносна стислість статей;
- класифікація: загальні, галузеві [Крайнікова: с. 14].

Отже, сучасна типологія енциклопедичних видань доволі складна, різні науковці неоднаково класифікують енциклопедії – одні дають найзагальнішу типологію, інші – набагато ширшу. Окремим чинником, що зумовлює розбіжності в типології, є різнотлумачення енциклопедистики як вчення про енциклопедії (галузь лексикографії або спеціальна історична дисципліна).

3.2. Типологічна характеристика електронних енциклопедій

Найприкметніша особливість світової енциклопедистики початку XXI століття – розвиток електронних енциклопедій, зумовлений прогресом інформаційних технологій. А. Альшева справедливо зазначає, що онлайн-енциклопедії є породженням епохи інформаційного суспільства [Альшева: с. 43]. Нині часто зауважують, що електронна енциклопедистика певною мірою витісняє класичну з її традицією укладання багатотомних книжкових видань та лаконічним стилем укладання матеріалів (скорочення слів, дрібний шрифт, обмежений в кількості і розмірі іконографічний матеріал тощо), позаяк низка відомих у світі видавництв відмовилася від друкованих видань і оприлюднює їх лише в електронному форматі. До того ж з'явилося багато нових енциклопедичних проектів, що існують винятково в інформаційному просторі, тобто лише в мережі Інтернет. Таку тенденцію спричинено прикметними рисами електронної енциклопедистики, що на тлі класичної енциклопедичної спра-

ви виглядають перевагами. Серед них, наприклад, – зручність у створенні енциклопедій (видавці оптимізують свою роботу й економлять кошти на друку томів) та їх використанні (читачі використовують всі технічні можливості для пошуку, ознайомлення й засвоєння інформації, які забезпечує сучасний стан розвитку інтернет-технологій). Із появою й розвитком електронної енциклопедистики загальний інтерес до енциклопедично-довідкової інформації у суспільстві не зменшився, а, вірогідно, і збільшився. Підтвердженням цьому може бути той факт, що сайт найпопулярнішої у світі онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» в багатьох країнах світу входить до рейтингової десятки найбільш відвідуваних, що засвідчує неабияку зацікавленість суспільства в енциклопедичних знаннях.

Далі пропонуємо аналіз типології електронних енциклопедій на прикладі видань Національної академії наук України. Перед цим зазначимо, що згідно зі Статутом Національної академії наук України, серед завдань її діяльності є здійснення пропаганди досягнень науки і техніки, сприяння поширенню наукових знань, систематичне висвітлення результатів досліджень у засобах масової інформації та інших джерелах[4]. Уважаємо, що наукові результати кожної установи Національної академії наук України презентувати суспільству доречно у вигляді енциклопедичних видань, адже, як зазначають В. Смолій, Г. Боряк, «енциклопедичні студії посідають особливе місце в європейській та світовій науці, оскільки не лише узагальнюють і систематизують наші знання, а й представляють їх суспільству» [Смолій, Боряк: с. 44]. Саме енциклопедичний формат систематизації знань істотно сприяє їхньому поширенню й споживанню серед широких верств населення. Водночас, як стверджує Н. Гаврилишина, видання електронних енциклопедій становлять посилений інтерес, а також свідчать про престиж та освіченість країни. Загальнодоступна онлайн-енциклопедія «Вікіпедія» показала суспільству чого саме не вистачає сучасній українській науці,

[4]Статут Національної академії наук України, зареєстрований Міністерством юстиції України 27.07.2016 р. С. 7.

зокрема популяризації маловідомих подій та фактів і спрощеного доступу до інформації [Гаврилишина].

Онлайн-енциклопедії з погляду доступності, ймовірно, мають переваги перед книжковими виданнями, так як нині Інтернет є найбільшим джерелом інформації, яким користується більшість людей. Для ознайомлення з онлайн-енциклопедією необхідно лише скористатися пошуком в Інтернеті, а ознайомлення з книжковою енциклопедією вимагає її попереднього придбання, що потребує часу й коштів. Більше того, саме з точки зору представлення наукової інформації, що актуально для установ Національної академії наук України, електронним виданням властиві й інші переваги на зразок можливості застосування новітніх інформаційно-комунікативних технологій для зручного подання наукової інформації (тексту, таблиць, графіків, анімації тощо).

В теоретико-термінологічному плані електронну енциклопедистику протиставляють класичній. У свою чергу, термін «електронна енциклопедистика» дещо застарілий, і сьогодні більш точно говорити про онлайн-енциклопедистику (або веб-енциклопедистику чи інтернет-енциклопедистику), яка спочатку була «еволюційною» гілкою в електронній енциклопедистиці, а нині спостерігаємо тенденцію до термінологічного заступлення цього поняття. За визначенням фахівців, електронна енциклопедія – це джерело інформації в електронній формі, яке охоплює найповніший та достовірний довідковий об'єктивний, науково-вивірений матеріал з однієї або декількох галузей знань у вигляді статей, аудіо- та відеоматеріалів для задоволення інформаційних потреб людини з доступом через локальну (CD, DVD диски) та глобальну (Інтернет) мережі [Жежнич, Гірняк: с. 400]. Однак нині локальні носії інформації (CD, DVD диски) практично не використовуються – все здійснюється через Інтернет.

В українському інформаційному просторі можна виділити два типи електронних енциклопедій (це стосується як академічних онлайн-енциклопедій, так і будь-яких інших):

- цифрові версії друкованих енциклопедій;
- власне онлайн-енциклопедії.

У свою чергу, серед цифрових енциклопедій виокремлюємо кілька різновидів залежно від форми представлення в мережі Інтернет:

- ті, що представлені у вигляді електронних книг;
- ті, що представлені у вигляді сайту.

Цифрові електронні енциклопедії, представлені для читача у традиційному для електронних книг PDF-форматі (рідше DjVu-форматі), становлять собою копію паперових аналогів, зберігаючи відповідну сторінкову структуру, розмітку тощо. Сюди можна віднести всі паперові енциклопедії, створені в Національній академії наук України, адже ті, що не мають цифрових копій, рано чи пізно будуть оцифровані й розміщені в мережі Інтернет як PDF-файли (або DjVu-файли) – на сайті відповідної установи або в електронних бібліотеках, репозитаріях, архівах тощо). Чимало академічних енциклопедій вже мають цифрові копії (створені одночасно з друкованими або оцифровані з друкованих оригінальних видань), серед них, зокрема, «Енциклопедія історії України» (розміщено на сайті Інституту історії України НАН України PDF-файлами), «Українська мова: енциклопедія» (розміщено DjVu-файлом на різних сайтах), «Мала гірнича енциклопедія» (розміщено PDF-файлами на різних сайтах) тощо. Та чи можна називати онлайн-енциклопедіями такі видання? Гадаємо, ні, адже вони – друковані енциклопедії, а наявність у них електронних копій не робить їх онлайн-енциклопедіями. Інакше кажучи, їм не властиве те, що передбачають такі поняття, як «онлайн», «інтернет», «веб-технології» тощо.

Цифрові енциклопедії, представлені для читача у веб-форматі, позбавлені прив'язки до друкованого оригіналу з його посторінковою розміткою тексту, до того ж у них забезпечено можливість шукати довідковий матеріал завдяки тій чи іншій навігації сайту. Серед таких енциклопедій назвемо згадану вище «Енциклопедію історії України» (рис. 1), адже на веб-сторінці Інституту історії України НАН України можна знайти

не лише цифрову копію всіх томів, а й електронну версію енциклопедії у веб-форматі[5] – на головній сторінці енциклопедії є можливість здійснювати пошук за гаслами, кожне гасло має окрему сторінку, у статтях перехресні посилання функціонують як гіперпосилання. Інший приклад – «Юридична енциклопедія» (рис. 2) Інституту держави і права імені Володимира Корецького НАН України (її розміщено на сайті «Лексика» в окремому розділі[6] поруч з іншими довідковими виданнями, де вона має структуру, безвідносну до друкованих томів).

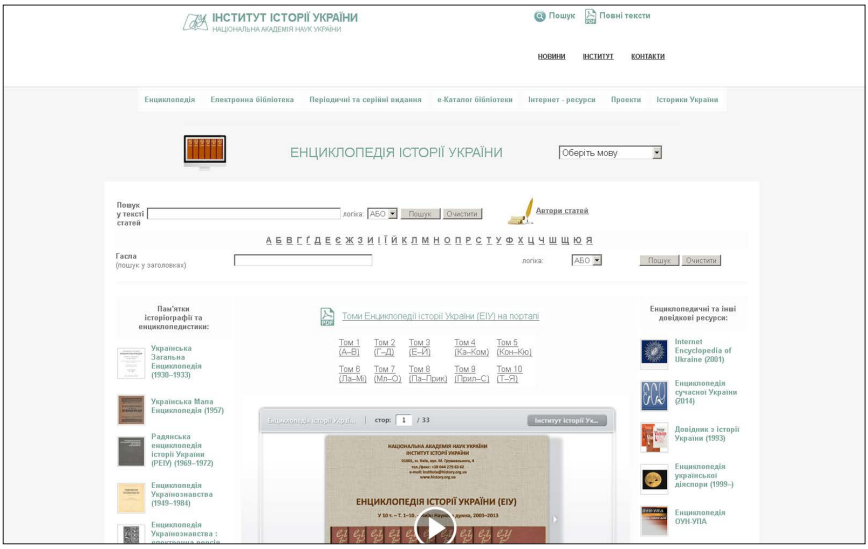

Рис. 1. Зображення веб-інтерфейсу «Енциклопедії історії України»

Особливість таких енциклопедій полягає в тому, що, незважаючи на відмінність форми, за змістом вони лишаються копією паперових видань. Подібні видання коректно йменувати онлайн-енциклопедіями передусім формально, оскільки з погляду технічного оформлення вони набувають ознак, що відсутні

[5]Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU

[6]Режим доступу: http://leksika.com.ua/legal

в друкованому оригіналі та найголовніше – функціонують лише при підключенні до Інтернету, мають власну веб-адресу в межах того чи іншого сайту (але не мають власного сайту), тож не можуть «мігрувати» в Інтернеті по різних сайтах, як PDF-файли.

Рис. 2. Зображення веб-інтерфейсу «Юридичної енциклопедії»

Академічна енциклопедія «Астрономічний енциклопедичний словник»[7] (рис. 3) Головної астрономічної обсерваторії НАН України та Львівського національного університету імені Івана Франка поєднує в собі два описані вище різновиди цифрових видань, оскільки цей онлайн-ресурс має власну головну сторінку на сайті згаданого Львівського університету, на якій пропонується навігація матеріалу за літерами, однак кожну літеру представляє окремий PDF-файл.

Другий тип електронних енциклопедичних видань – власне онлайн-енциклопедії як окремі енциклопедичні ресурси, що вирізняються власним сайтом, створеним спеціально для енциклопедії (технічні можливості сайту забезпечують швидкість віднайдення енциклопедії в мережі, зручність пошуку інформації в ній, її читання, засвоєння, опрацювання тощо).

[7]Режим доступу: http://astro.lnu.edu.ua

Рис. 3. Зображення веб-інтерфейсу «Астрономічного енциклопедичного словника»

Інтернет-ресурси такого типу є онлайн-енциклопедіями і за формою, і за змістом. Деякі зарубіжні енциклопедисти на основі аналізу трьох поважних універсальних видань – «Britannica»[8], «Brockhaus»[9] і «NE»[10] – виокремили 15 релевантних характеристик, що визначають власне онлайн-енциклопедії (табл. 1). Отже, онлайн-енциклопедії – це цілком відмінне явище від класичних енциклопедичних видань у зв'язку з наявністю в них низки функціональних компонентів, властивих лише інтернет-ресурсам. Одразу зауважимо, що, на жаль, жодна з українських електронних енциклопедій не може похвалитися наявністю всіх із можливих характеристик, які наведено в таблиці. Загалом академічних онлайн-ецниклопедій поки що обмаль.

[8]Режим доступу: http://eb.com
[9]Режим доступу: http://brockhaus.de
[10]Режим доступу: http://ne.se

Табл. 1. Визначальні особливості онлайн-енциклопедій [Ялафов та ін.: с. 22]

Характеристики	**Britannica**	**NE**	**Brockhaus**
Доступ із різних ґаджетів	+	+	+
Регулярне оновлення застарілих даних	+	+	+
Об'єктивність інформації (перевірена експертом)	+	+	+
Багатовимірність контенту (медіаресурсний супровід)	+	+	+
Багаторівневість контенту	+	+	+
Інтегрованість із системою освіти	+	+	+
Багатофункціональність веб-сайту енциклопедії	+	+	+
Інтеграція з соціальними мережами	+	+	+
Інтерактивність	+	+	+
Багатомовність	+	+	-
Опрацювання інформації (копіювання, зберігання)	+	+	+
Наявність підписки	+	+	+
Особистий кабінет	+	+	+
Моніторинг користувацьких запитів	+	+	+

У свою чергу, онлайн-енциклопедії можна поділити на:

- ті, що мають паперові аналоги;
- ті, що не мають паперових аналогів.

Перший різновид онлайн-енциклопедій забезпечує передусім популяризацію й поширення в інформаційному просторі знань, надрукованих у паперових виданнях. Основний масив

контенту в таких онлайн-енциклопедіях є адаптацією текстів з опублікованих книжкових видань. Проте текстовий контент може бути доповнено звуковим, фото- чи відеорядом, що, ясна річ, відсутній у паперових оригіналах.

Рис. 4. Зображення веб-інтерфейсу «Енциклопедії Сучасної України»

Чільне місце серед них займає національна «Енциклопедія Сучасної України» Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (рис. 4), яку створюють на основі відповідного багатотомного видання.

Сайт енциклопедії[11] має власний мультимедійний ресурс, що вирізняється, окрім енциклопедичних статей (кожна з яких має власну сторінку), наявністю фотогалерей, актуальною щоденною інформацією-календарем про відомих осіб, стрічкою енциклопедичних новин, інтеграцією з соціальними мережами та можливістю обговорення статей (впроваджено можливість лишати коментарі до статей).

[11]Режим доступу: http://esu.com.ua

Ще один яскравий приклад – онлайнова «Шевченківська енциклопедія»[12], в основі якої 6-томне універсальне довідкове видання з аналогічною назвою про життєвий і творчий шлях видатного українського поета, яке підготував Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України за участі шевченкознавців України та діаспори (рис. 5).

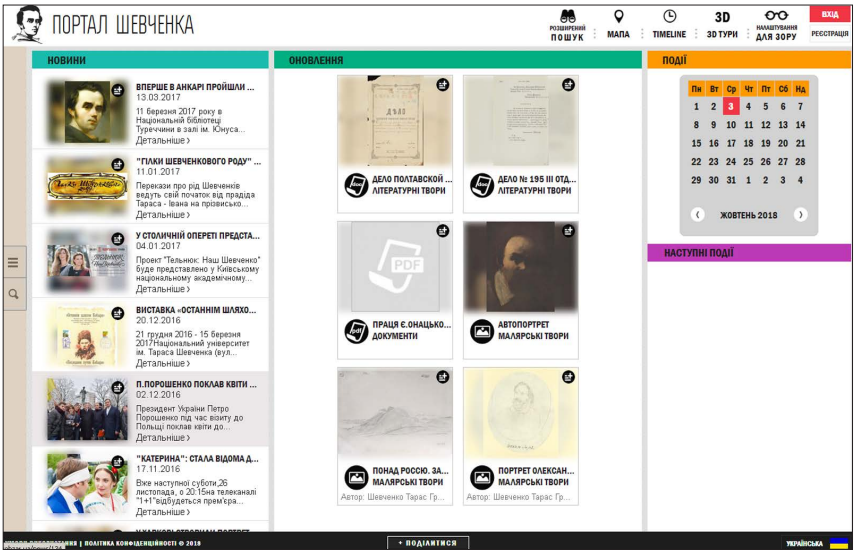

Рис. 5. Зображення веб-інтерфейсу «Шевченківської енциклопедії»

Онлайн-енциклопедія становить собою портал із багатьма тематичними розділами про видатного українця, а також мультимедійні блоки (музеї та 3-d тури, пам'ятники, місця перебування, аудіокниги, телепередачі тощо – тобто все те, що не можливо реалізувати в рамках книжкових видань).

Другий різновид власне онлайн-енциклопедій – ті, що не мають паперових аналогів. Для прикладу назвемо «Українську мінералопедію» – мінералогічну онлайн-енциклопедію[13] Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення імені Миколи Семененка

[12]Режим доступу: http://kobzar.ua
[13]Режим доступу: http://ineralopediaukraine.com

НАН України (рис. 6). Щоправда, варто зауважити, що основний масив інформації в ній складають матеріали з циклу друкованих праць під спільною назвою «Гірнича енциклопедія». Та все ж окремої паперової «Української мінералопедії» не існує.

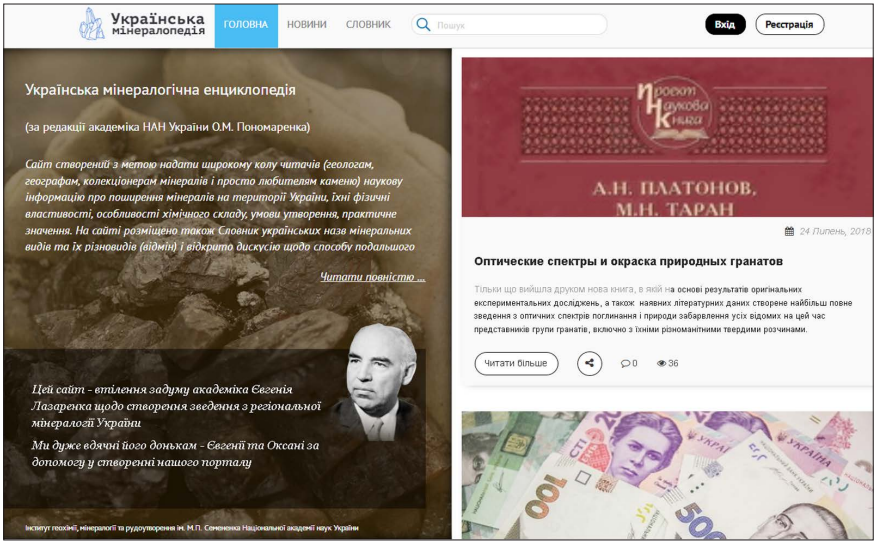

Рис. 6. Зображення веб-інтерфейсу «Української мінералопедії»

До цього різновиду онлайн-енциклопедій можна віднести «Електронний архів Михайла Грушевського»[14] Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського НАН України (рис. 7). Автори не називають цей проект енциклопедією, оскільки він не складається з енциклопедичних статей, а є фундаментальною інформаційною базою про видатного українського діяча, де акумульовано його твори, біографічні документи, листування, праці про нього, іконографічні матеріали (фотодокументи, ілюстрації з видань), відеоматеріали (документальні та документально-постановочні фільми) тощо. Однак для поширення знань у суспільстві цей інтернет-ресурс має

[14]Режим доступу: http://hrushevsky.nbuv.gov.ua

таке саме значення, яке б мала персональна енциклопедія про М. Грушевського. Прикметно, що інформаційний ресурс багатомовний (понад 40 мов світу), отже, є доступний для мільйонів зацікавлених людей зі всього світу.

Рис. 7. Зображення веб-інтерфейсу «е-Архіву Михайла Грушевського»

В Україні серед онлайн-енциклопедій вирізняються такі, що присвячені навчальним закладам (типологічно такі енциклопедії, на думку багатьох енциклопедознавців, належать до типу регіональних). Ідеться, наприклад, про «Енциклопедію Київського національного університету імені Тараса Шевченка»[15], що всебічно охоплює та інформаційно представляє за персоналійним і тематичним принципами історію університету від часу заснування до сьогодні. Прикметно, що ця енциклопедія планувалася від початку як двотомне друковане видання, втім реалізувалася як онлайн-енциклопедія. Подібні енциклопедії (електронні або друковані) мають й інші вищі навчальні закла-

[15]Режим доступу: http://eu.univ.kiev.ua

ди України (Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Острозька академія»). Уважаємо цілком доречним і необхідним створення онлайн-енциклопедії про Національну академію наук України – її історію, структуру, видатних науковців, наукові досягнення світового й національного рівнів тощо, позаяк 100-річна діяльність Академії уповноважує на її експлікацію в енциклопедичному форматі. Між іншим, варто згадати й про Наукове товариство імені Шевченка, що започаткувало в 2012 році відповідну енциклопедію – «Наукове товариство імені Шевченка», проте як паперове багатотомне видання.

Загалом же, зважаючи на нинішній високий рівень розвитку інформаційних технологій, академічних онлайн-енциклопедій, підготовлених установами Національної академії наук України, поки що мало, а ті, що є, не використовують повний спектр технічних і змістових можливостей при їх створенні. Це актуалізує проблеми української електронної енциклопедистики та необхідність подальших досліджень та технічних розробок у цьому напрямі.

Розділ 4

З ІСТОРІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

У цьому розділі вміщуємо енциклопедознавчі розвідки, що на прикладі дослідження «Енциклопедії українознавства» порушують ті чи інші питання щодо жанрових, стильових, типологічних і функціональних особливостей енциклопедичних видань (зберігаємо особливості мовної стилістики й орфографії авторів).

«Енциклопедію українознавства» як об'єкт нашої наукової уваги обрано не випадково. Цього 2018-го року, крім 100-річного ювілею Національної академії наук України, інтелектуальна спільнота має й іншу святкову дату – 145-ту річницю створення Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), серед науково-видавничого доробку якого «Енциклопедія українознавства» посідає найважливіше місце.

НТШ заснували 1873 року в умовах переслідування українського народу Російською імперією; ініціаторами її заснування виступили українці з Наддніпрянщини, щоб у Львові – в дещо вільніших умовах порівняно з іншими українськими землями – розвивати вітчизняну науку й культуру. У 1893 році НТШ діями О. Кониського й В. Антоновича реорганізовано в наукову установу з відповідними секціями на зразок західноєвропейських академій, а за активної участі М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка і особливо завдяки успішній праці науковців у секціях (історико-

філософічній, філологічній, математично-природописно-лікарській) її було розбудовано фактично в академію наук, хоча деюре НТШ нею ніколи не було. За час Першої світової війни і згодом під польською окупацією (1919–1939) діяльність товариства дещо сповільнилася. Під час Другої світової війни радянська окупація ліквідувала НТШ. Багато її членів емігрувало до інших країн, і 1947 року на з'їзді у Міттенвальді (Німеччина) їм вдалося відновити діяльність товариства. У 1951 році резиденцією НТШ у Європі став Сарсель (Франція), з'явилися також крайові осередки в Канаді, Австралії, США. Керівником НТШ у Європі був професор В. Кубійович, який водночас очолював Інститут енциклопедії українознавства, що займався виданням «Енциклопедії українознавства». Окрім всього іншого, функція «Енциклопедії українознавства» полягала в тому, що робота над цим проектом об'єднувала як членів НТШ з різних осередків у світі, що сприяло міцності товариства, так і українців, які до товариства не належали. Це вкотре підтверджує велике значення національної енциклопедії для розвитку самої нації, її виживання у складних історичних обставинах.

***

Книга книг – енциклопедія[16]

Українці ніколи не були без книжок, але енциклопедія, як Святе Письмо, це мама книжок, і українці, як і інші народи, теж хочуть цю «маму» мати, щоб не почувати себе сиротами.

У Святім Письмі сказано: «А на початку було слово»!

Слово – божественна іскра, яка підняла людину понад усі живі істоти на землі.

[16]Передрук з: Кемпе В. Книга книг – енциклопедія // Вісті із Сарселю: бюлетень. 1978. Ч. 20. С. 1–3.

Слово поставило перегороду між людиною і твариною.

Не раз чуємо, як хтось каже про свого улюбленого пса чи коня: «Він зовсім як чоловік, тільки не може говорити». І якраз оце «не може говорити» робить різницю між тваринами і людьми.

Слово дозволило людині комунікувати свої думки і таємниці другим.

Слово створило людську спільноту.

А письмо законсервувало слово. Винахід писання був найбільшим винаходом, найбільш революційним досягненням, яке людство впровадило в культурний розвиток.

Людина, яку Творець зробив на свою подобу, через писання також стає творцем!

Нічого дивного, що в давній давнині люди так шанували писання, що були абсолютно переконані, що писання започаткували боги.

Кожний стародавній народ мав свого бога письма, який, на думку того народу, пером долі писав про людей.

Писання розвинуло книжкове підприємство. В книжках людський розум складає свої найдорожчі скарби, на яких живе людська раса.

Коли приходимо до когось до хати, підсвідомо шукаємо очима за книжками. Чому? Бо, побачивши книжки, ми одразу інакше до людей ставимося. По книжках (навіть коли вони порозкидані і не мають відповідного місця!), пізнаємо позем культури людей, їхні зацікавлення, їхню індивідуальність.

Книжки більше прикрашають хату, ніж кришталі, порцеляна, срібло, килими.

Очевидно, як прикраса вони дешевші від кришталів, срібла, килимів. Але, крім декорації, вони надають хаті характер. Коли не бачимо в хаті книжок, відразу наше поняття про людей ніби меркне.

Книжки завжди помагали людині бути «чимось», а не мати «щось».

Бажання мати книжки, передавати їх комусь, записувати в

них життя – це інстинкт, який людство посідає від найдавнішого часу, від сумерку свого існування. Люди завжди мали нахил говорити щось про себе, радше, ніж про щось.

І тому дійшло до енциклопедій.

Латинські збірники Терентія Варро з 30-го року перед Христом та «Гісторія Натураліс» старшого Плінія з першого століття по Христу були першими енциклопедіями. В 10 столітті баґдадський каліф Альфарабі написав чудову енциклопедичну працю, яка затрималася досі в музеї.

За Людвика 16-го у Франції Вінцент де Бове зібрав у трьох томах науку про Середньовіччя, до яких якийсь невідомий автор незадовго додав четвертий том «Спекулюм Моралє».

І так щопару років з'являлися в якійсь частині земної кулі ідейні енциклопедисти і видавали, дякуючи ідейним прихильникам, різного роду енциклопедії.

Першою і єдиною досі у нас була «Українська Загальна Енциклопедія», видана у Львові в трьох томах в 1930–1935 роках.

На еміграції НТШ видало в 1949–1952 роках у трьох томах «Енциклопедію Українознавства» (ЕУ-1). У 1955 році почала виходити друга – словникова – частина «Енциклопедія українознавства» (ЕУ-2), яка досі ще не закінчена. Вийшов сьомий том, а над восьмим тепер працюють.

Хоч історія світових енциклопедій сягає в давній час перед народженням Христа, то аж у 17-ім сторіччі нашої ери автори почали укладати матеріяли в азбучному порядку. Десь між 1768 і 1771 роками з'явилося перше видання Енциклопедії Британіки, а мабуть 1907 року в Нью-Йорку вийшла Нилсон Енциклопедія.

Тепер існує дуже багато енциклопедій і загальних, і для різних ділянок (наприклад, енциклопедія музики, енциклопедія світових подорожей, медична енциклопедія тощо), але тільки Британіка, Американа й Нова Інтернаціональна видають кожного року додаткові публікації і усучаснюють відомості.

І нам також здалися б річні книги, в яких було б зібрано все, що сталося за минулі 12 місяців. Між першим томом словнико-

вої ЕУ і сьомим її томом минуло 20 років. За цей час вибухали війни, кінчалися війни, родилися наслідники престолів, гинули трагічно президенти, суспільство світу почало думати про ролю жінки, безсилля бідних, загрозу «соціялізму», потребу капіталу, нестачу природної енерґії і стало жертвою синдрому занечищеного повітря. У словниках деяких народів з'явилися нові слова, як «нуклеарний», «карізма», «солид стейт», «сексизм», «Вотерґейт», «гайджекерство»... За цей час людство дісталося на Місяць, висилає ракети на Марс і Венеру, а звідти дістає фотографії з фотогенічними небесними тілами...

В нашому українському житті теж зайшло багато змін. Вареники, голубці і борщ перестали бути показниками нашої культури, піст і дієту доповнили голодівки, одні фонди пропали, інші постали... Ми пережили Святий Рік, Інтернаціональний Рік Жінки і Рік Української Жінки. Пані Леоніда Вертиполох придбала нам при допомозі ідейних жінок, ще один пам'ятник Лесі Українки, який стоїть у Торонті в Гай Парку. Крім нього, є ще в Києві, Клівленді, Сурамі, може і ще в якійсь місцевості (?).

Словом, потрібно видати і останні томи ЕУ-2 і доповнення до неї, бо інакше багато подій, відомостей, фактів, справ, біографій не буде ніде офіційно записано, а як буде, то ввесь цей матеріял порозкидають по різних книжках, брошурах, газетах і хто матиме терпець і бажання колись усе це повизбирувати в одну публікацію?

Візитна картка нації[17]

Одного разу я відвідав редакцію «Енциклопедії Українознавства» у Сарселі біля Парижу. Хочу поділитися з українською громадою моїми спостереженнями й думками.

«Енциклопедія Українознавства» – один із тих здобутків,

[17]Передрук з: Добрянський М. Візитна картка нації // Вісті із Сарселю: бюлетень. 1975. Ч. 17. С. 1–3.

що приносять честь українській культурі та підносять пошану чужинців супроти неї. Маємо одинадцять томів енциклопедії, але вона ще не закінчена. Тим часом видавництво «Енциклопедії Українознавства» опинилося в дуже важкій ситуації, наслідком фінансово-монетарної кризи в західному світі. І про це треба знати нашій громаді. Але спершу кілька слів про значення «Енциклопедії Українознавства».

Заняті щоденними турботами, не усвідомлюємо, яка велика ця справа – «Енциклопедія Українознавства». А втім це один із найбільших здобутків української діяспори. Значення «Енциклопедії Українознавства» важко переоцінити. Я працював багато років у міжнародній установі, яка мала безпосередній стосунок до справ Східної Європи; це Радіо «Свобода». Майже щодня до нашої редакції приходили американці, англійці, німці та інші дослідники справ Радянського Союзу. І просили тих чи інших даних щодо України. Приємно було спостерігати, як чужинці реаґували, коли хтось із нас узяв до рук відповідний том «Енциклопедії Українознавства» і дав потрібну інформацію. «О, це у вас така енциклопедія, дуже цікаво». – Будь ласка, заходьте, коли треба. Вона до вашої диспозиції. І вони приходили. – Одного разу в бібліотеці Британського Музею в Лондоні наткнувся на мене знайомий журналіст угорський. Каже: «Я пишу про 1917 рік у Росії, мені бракує деяких даних про Україну». Даю інформацію, і наша розмова закінчується. «А за цим я подивлюся до Британської Енциклопедії, щоб вас не турбувати», додає угорський редактор. На це я кажу, що мушу попередити, зазначаючи, що ця проблема там представлена фальшиво. «Невже ж? Дозвольте, це ж Енциклопедія Британіка, авторитет для всього світу». – Так, я до неї з усією повагою. Але що стосується України, ви часто зустрінете в енциклопедії інформації невірні. – «А як же мені дістати правдиву інформацію, коли я не знаю мови (української)?» – Є англійське видання. – Наступного разу він приходить до мене і вичитує з англомовної «Енциклопедії Українознавства» те, що йому потрібно. І подивляє – такі дві книги!

Свого часу на бажання редакції «Енциклопедії Україно-

знавства» я зробив огляд україніки в енциклопедіях англійських, американських та єврейських англійською мовою. Я жахувався від того, що там написано. Але не підозріваю в редакціях цих видань свідомого бажання фальшиво інформувати своїх читачів. Бо все-таки існує певна мораль у наукових колах західного світу. Але вони просто не мають українських джерел і, щоб дешевше обійшлось, беруть матеріяли про Україну з енциклопедії наших сусідів. Щойно поява «Енциклопедії Українознавства», зокрема англомовної «Енциклопедії Українознавства» може вплинути на поліпшення.

«Енциклопедія Українознавства» якоюсь мірою вплинула на появу «Української Радянської Енциклопедії». Довгі роки змагались діячі культури в Києві за українську енциклопедію. Нарешті, є 17-томна УРЕ, в додатку одна книжка змісту й один том англійською мовою. УРЕ не є енциклопедією у властивому сенсі, тобто не є довідником науковим, об'єктивним. Бо вона дуже тенденційна в усіх ділянках гуманітарних (гуманістичних) наук. Зокрема, що стосується українознавства, редакція УРЕ була під терором великодержавного шовінізму російського і під тиском цензури КПРС; і тому ця ділянка в УРЕ спотворена і тенденційно фальшива найбільше з усього, що є в УРЕ. В даних умовах не могла появитись у Києві енциклопедія справді наукова. Все-таки УРЕ є поважним здобутком на тлі нищення української культури російськими комуністами і шовіністами. Але був би великий жаль і ще більша шкода, якщо б УРЕ залишалась єдиним інформатором світу про Україну – сьогоднішню і давнішню.

Отож «Енциклопедія Українознавства» дістає подвійну вартість, коли її поставити поруч з УРЕ. Це велика прислуга українській науці взагалі, що крім радянської маємо енциклопедію, складену в умовах свободи наукового досліду. І велика заслуга всіх тих наших культурних сил на чужині, які допомогли створити «Енциклопедію Українознавства». Так само велика заслуга всіх, хто допомогли фінансово. Треба мати на увазі, що будь-яка енциклопедія наукова – це велике підприємство, як збоку орга-

нізації, так і збоку фінансового. А братися за наукову енциклопедію на еміґрації – особливо важке завдання.

Поїдьте до Сарселя; подивіться зблизька, в яких обставинах там живуть і працюють. Поїдьте до Мюнхена і поговоріть з видавцями; побачите їхні клопоти. І ви усвідомите: це своєрідне чудо, що маємо одинадцять книжок «Енциклопедії Українознавства». В тому числі є два імпозантні томи англійською мовою. Поставте поруч них англійський том УРЕ, порівняйте обсяг та зміст. Порівняння говорить дуже багато – і про злидні української науки в УРСР, і про можливості наукової праці для України в західному світі. Шапку скидаю перед тими, хто дали одинадцять томів «Енциклопедії Українознавства». А «Український Народний Союз» – фінансував англійський двотомник «Енциклопедії Українознавства» – здобув собі почесне місце серед великих меценатів української культури.

Але «з журбою радість обнялась». Ці слова Лесі Українки спадають на думку, коли говоримо про «Енциклопедію Українознавства». Бо редакція і видавництво енциклопедії опинились тепер віч-на-віч перед такими труднощами, яких вони досі не зустрічали: фінансова криза світового масштабу, інфляція, девальвація американського доляра та небувала дорожнеча в Західній Німеччині. Що це означає для «Енциклопедії Українознавства»?

Усі калькуляції для «Енциклопедії Українознавства» видавництво робило на базі американського доляра. Тоді доляр становив 4.20 марки. Тепер же один доляр має 2.30 марок. Головні фонди для фінансування «Енциклопедії Українознавства» у Америці. Отже, висновок ясний: коли доляр утратив майже половину своє вартости в порівнянні до німецької марки (те саме в стосунку до французького франка), тоді «Енциклопедія Українознавства» при дотеперішній жертвенності з Америки втратила майже половину своїх засобів. Але це ще не все. Бо дорожнеча в Західній Німеччині та у Франції зростає постійно і швидко. Наслідком того видавничі кошти енциклопедії зросли майже вдвічі, коли порівняти зі станом з-перед десяти років.

Як за таких умов продовжувати «Енциклопедію Українознавства»? Це питання зганяє сон з очей особам, що безпосередньо заанґажовані в редакційній і видавничій роботі. Одинадцять книг «Енциклопедії Українознавства» – результат громадської свідомости кількох тисяч жертводавців. Бо вони підтримали жменьку людей, які цілковито віддали себе справі енциклопедії. Але посвята цієї жменьки людей та подиву гідна витривалість головного редактора професора В. Кубійовича, не вистачають уже сьогодні в умовах валютної кризи світових розмірів. Тут мусить прийти збільшена допомога збоку українців у діяспорі. Докінчити якнайшвидше – цим живе і цим страждає ота жменька ентузіастів. Але докінчення «Енциклопедії Українознавства» – не тільки їхня справа. Це спільна справа нас усіх. Її не вільно залишити на сумлінні кількох осіб, хоч як вони віддані справі. Бо це переходить їхні сили. Вони своєю відданістю і, що важливіше, своїм реальним ділом довели, що їх треба підтримати. «Енциклопедія Українознавства» – діло добре з кожного погляду. А будь-яке добре діло для нашого народу має ворога, який хоче знищити це діло. Також «Енциклопедія Українознавства» має злющого ворога. Він застосовує всіляку зброю – одну там, на батьківщині, іншу тут, у діяспорі. Там – з метою дискредитувати «Енциклопедію Українознавства», тут – не допустити до гідного її завершення. Сучасна фінансова ситуація в західньому світі, так здається ворогові, нагода, щоб зірвати «Енциклопедію Українознавства». І він посилює кампанію в цьому напрямку. Ось чому я вважав за свій обов'язок винести справу «Енциклопедії Українознавства» на широкий форум української громадськости.

Ото ми відзначали великі роковини: сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка. «Енциклопедія Українознавства» виходить у світ під знаменем цього вельми заслуженого товариства. А що, якби ми ділом пошанували ювілей НТШ, збільшили наші зусилля, щоб успішно закінчити енциклопедію?

«І на сторожі коло них поставлю слово»[18]

У другу річницю нашої втрати – смерти Володимира Кубійовича слід звеличати дорогу нам людину, яка все своє життя невтомно боролася за гідність і повноцінність нашого народу. Зброєю в руці цієї людини був не меч, а перо; та бойові осяги цього борця оправдують слова Едварда Літтона: «The pen is mightier than the sword», що означають «Перо потужніше за меч». Бо «Енциклопедія Українознавства» та англомовна «Encyclopedia of Ukraine», що їхню появу ми завдячуємо професорові Володимирові Кубійовичу, є рівновартна многим полкам озброєних воїнів.

А все ж таки, хоч професор Кубійович відсутній фізично, духом він є з нами, а ми з ним. Про це свідчить те, що так багато нас дорожить його світлою пам'яттю.

Щоб гідно звеличати пам'ять професора Кубійовича, добре б застановитися, в який спосіб ми могли б надати цьому звеличанню глибокого і тривалого значення. Обмежитись до похвальних слів – не досить. Бо слова – це насіння: їхню вартість пізнається щойно по їхніх плодах. Тому поминімо красномовні похвали і палкі пеани, а подумаймо спільно, якими чинами, якою дією ми найкраще прославимо нашого дорогого сл. п. професора.

Тому що професор Кубійович був людиною глибокої скромности, я не можу уявити собі кращої китиці на його могилу, як нашої щирої і беззастережної постанови присвятити наші найкращі зусилля справі, якій він віддав левову частину свого життя. Ця справа – це збереження фізичного і духовного існування українського народу.

В умовах, в яких ми живемо у вільному світі, таке завдання може видатися дивним. Ми часто зустрічаємося з американцями, яким важко зрозуміти, як існування цілого 40-мільйонового народу могло б бути загрожене в «мирний час». Мовляв, коли

[18]Передрук з: Біланюк О. «І на сторожі коло них поставлю слово» (Думки в другу річницю смерти сл. п. проф. В. Кубійовича) // Вісті із Сарселю. 1988. Ч. 31–32. С. 5–9.

підсовєтським українцям не подобається, що кремлівські великодержавні шовіністи цілеспрямовано і невідхильно прямують до перетворення совєтських народів в один «єдіний-нєділімий» російськомовний «радянський народ» – чому підсовєтські українці не протестують? Якщо на Україні зникають українські школи, і українським дітям уже в садочку доводиться говорити по-російському, чому українці не домагаються своїх шкіл?

Дуже часто таке ставлення до совєтської дійсности не є зумовлене браком доброї волі, але наївним припущенням, що життя на Україні кероване законами, конституцією, загальноприйнятими людськими правилами. Ключ до зрозуміння загрози, яка зависла над Україною полягає в тому, що кремлівські вожді все вважали, і далі вважають, що свідомість повноцінности серед українського народу є небезпечною для їхньої світової великодержави.

Тому нашій мові, вірі, традиціям і культурі великодержавні шовіністи заприсягли загибель. З непохитним завзяттям російські шовіністи (і лише шовіністи) та їхні помічники яничари-перевертні здійснюють цей вирок. Архияничар Володимир Щербицький рішуче і недвозначно заявив: «Билі двє українізациі, первая в ґодах 20-их, а вторая в 60-их; но не безпокойтєсь, трєтьой уж нікаґда нє будет». Не зважаючи на «гласність» і «перестройку», великодержавні шовіністи дотримуються напрямних, що їх їм дав Владімір Ілліч Ленін для осягнення їхніх цілей. Ленін казав: «Ми мусимо бути готові вживати обман, підступ, ламання законів, перекручування і затаювання правди. Ми можемо і ми мусимо сіяти серед мас обурення, відразу і ненависть до всіх, хто з нами не погоджується».

Тому немов розпачливий крик з могили, в якій ховають живу ще людину, звучить вірш Василя Симоненка:

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова…
Громотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать образи – все одно
Я проллюся крапелькою крови
На твоє священне знамено!

Перед цілим українським народом зависла безпосередня загроза для самого його існування, а що робимо ми тут? Копирсаємося в багажі минулих партійних упереджень, провадимо позакулісові гри, щоб опанувати ту чи іншу установу, очорнюємо тих, хто думає інакше, приписуємо темні мотиви людям, про яких нічого не знаємо, безвідповідально кидаємо на нелюбих нам людей оскарження. При цьому кожен хто це робить, горлає на ввесь світ: «Боже нам єдність подай!»

Останні іменини Володимира Кубійовича (1985) в крузі співробітників і співжителів у сарсельському саду (Зліва направо: Володимир Годис, Тарас Закидальський, Людмила Кульчицька, Василь Маркусь, Володимир Кубійович, Ірина Попович, Роман Сенькусь, Софія Янів, Осип Хамуляк, Аркадій Жуковський, Івано Охримович)

Чи справді всі ми розуміємо суть правдивої єдности? Чи всі ми усвідомлюємо собі, що єдність – це не однодумність? Що єдність не полягає в тому, щоб усі однаково думали і годилися до найменших подробиць? Така безоглядна «єдність» ніколи не може бути добровільною, а лише вимушеною, як під фашистським чи комуністичним режимом. Там де панує свобода духу, де шануються права людини, там єдність ніколи не означає однодумність, а означає співпрацю і взаємопошану інакодумців, яких єднає стремління до спільної великої мети. Для нас цією великою метою є вільна Україна.

На кожному з нас тяжить невідкличний обов'язок віддати для спільної великої мети свої найкращі зусилля. Кожен і кожна з нас повинні вибрати собі шлях, яким ми якнайбільше зможемо причинитися до її здійснення. Шляхи можуть бути різні, та всі вони в більшій чи меншій мірі ведуть до цієї мети, бо до неї спрямували їх ті, що їх вибрали. І навіть коли мені шлях мого сусіда не подобається, я зобов'язаний зберегти до нього пошану. Я можу його переконувати, щоб він змінив свій шлях, але навіть коли мені це не вдасться, я не смію публічно засуджувати його. Така взаємопошана є основою правдивої єдності. Лиш так слід розуміти єдність.

Щоб говорити більш конкретно, відважуся пригадати, що деякі гасла в «Енциклопедії Українознавства» проф. Кубійовича скритикували певні кола нашого суспільства. В цьому не було нічого злого, навіть навпаки, коли б критика була конструктивна. Та на запрошення проф. Кубійовича надіслати спростування до цих гасел – критика не відгукнулася, і далі публічно очорнює нашу Енциклопедію. Оце вже не єдність.

Широка і щедра підтримка, що її отримав від українського вільного суспільства проект Енциклопедії – виразно і недвозначно свідчить про те, що ми зрозуміли, яку ключову ролю відіграє шлях, що його вибрав професор Кубійович. Так як під час війни самих рук не досить, а треба ще зброї, щоб дати відсіч ворогові, так у теперішні т. зв. «мирні» часи не досить наших слів, а треба обоснованих доказів, щоб довести світові окремішність і повно-

цінність українського народу. Це зрозумів проф. Кубійович і дав нам у руки основну і необхідну зброю: «Енциклопедію Українознавства» та «Encyclopedia of Ukraine».

Ця енциклопедія – це настільний довідник правди про Україну. Проф. Кубійович саме вибрав цей шлях, а не шлях пропаганди. Енциклопедія допоможе нам ширити правду про Україну, а не «українську правду». Цим дехто і розчарований, бо автори гасел енциклопедії мали виразне завдання не перекручувати фактів «на нашу користь». Бо правда є лише одна. Якби була «українська правда», тоді були б теж «російська правда», «польська правда» та інші «правди» – і не знати якій із них вірити. Дійсна правда стоїть на своїх власних ногах і її не треба роздувати гаслами й емоціями. Вона перетриває все і залишиться правдою. А пропаганда лусне і розвіється. Під цим оглядом ми щасливі: за нами дійсна правда, а як така – вона переможна і вічна. Тому немає жодного сумніву, що скорше чи пізніше вона заторжествує. Цим саме керувався головний редактор наших енциклопедій проф. Кубійович.

Тому для проф. Кубійовича не буде кращого ювілейного дарунку, як наш святковий обіт, наша тверда постанова: у нашому змагу за вільну Україну все і всюди керуватися пошаною до правди, справедливости, людської гідности і до свободи людського духу. Лиш така пошана зробить нас сильними, бо з'єднає усі зусилля, усі підходи до справи, усі творчі сили для того, щоб не дозволити історії нашого народу закінчитися так, як закінчилися історії венедів, етрусків чи хозарів, чиїх нащадків багато, та народи зникли.

Не словами, а дією звеличаймо нашого дорогого професора: зосереджено і безперебійно, на кожному кроці і при кожній нагоді, причиняймося до ширення правди про нашу історію, наші традиції, про окремішність нашої багатої культури. Ширити перед світом правду про Україну є святим обов'язком кожного і кожної з нас.

Ми вже багато дечого осягнули і не лиш у вільному світі, але посередньо – «на нашій не своїй землі». Поява нашої Енциклопедії примусила великодержавних шовіністів дозволити на випуск у світ «Української Радянської Енциклопедії», розпочатої ще в

20-их роках, та друкованої аж після появи нашої Сарсельської ЕУ. Хоч ця совєтська енциклопедія повна осоружної пропаганди, вона багата на українську термінологію і є важною ланкою у естафеті збереження української мови.

Значні успіхи маємо у вільному світі. Порівняйте лиш гасла про Україну у виданнях «Енциклопедія Бриттаніка» чи «Енциклопедія Амерікана» з років 1950 і 1980! Із словника «Вебстер Коллеґієйт Дікшенері» зникло твердження, що українці це «Літтле Руссіанс», американське бюро паспортів вже призначило країну Ukraine гідною фігурувати країною нашого народження у наших американських паспортах. Чільні газети і журнали «Нью Йорк Тайм», «Тайм», «Ньюзвік», «Нешенел джеоґрафік» та інші вже щораз рідше плутають Україну з Росією.

Самі по собі ці зміни не зайшли. Вони зайшли наслідком тисяч, а то і десяток тисяч обдуманих листів і обдокументованих звернень до редакцій, видавництв і до державних чинників.

Та багато ще залишається зробити. В Америці мільйони школярів все ще користуються підручниками, де невігласно плутається історія і географія

Русі-України і Росії. Хоча у найновішому широковживаному Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, 1986, вже гарно справлено гасло «Ukrainian», донедавна було Ukrainian-Little Russian, ви під гаслом Russian ще знайдете: Russian – the three Slavic Languages, of the Russian people including Byelorussian and Ukrainian.

Щоб подбати, щоб така плутанина не повторилася в наступному виданні, слід писати ввічливі і грамотні листи на адресу: William A Llewellyn, President and Publisher, Merriam-Webster Inc., 47 Federal St., Springfield, MA 01101. Хоч було зроблено чимало у тій справі, проте у чільному філателістичному довіднику SCOTTS standard Postage Catalog, 1985, Vol. IV., на сторінці 843 ви все ще прочитаєте: (Location of Ukraine) – southwestern Russia, bordering on the Black Sea.

Видавництво SCOTT невідкладно треба засипати ввічливими листами з вимогою усучаснити їхнє знання географії. Адреса

видавництва: Bert Taub, Publisher, Scott Publishing Co., 3 East 574h St., New York, NY 10022 (Tel.: 212 371-5700).

На превеликий жаль, таких прикладів все ще можна наводити безліч. Тому найкращим звеличанням нашого дорогого професора буде наше поновлене зусилля активно і безугавно спростувати такі перекручення: проф. Кубійович дав нам для цього монументальний підручник: «Енциклопедію Українознавства».

Ми є ланкою естафети українського народу на шляху до його державної незалежности, Знаменом, що ми його несемо і яке передамо новій зміні хай буде свобода духа і правда слова, а не загумінкованість і гонитва за матеріяльними добрами і вигодами. Ось як висловлює це Ліна Костенко:

Різні бувають естафети.
Міщани міщанам передають буфети,
Заяложені ложки, тупі ножі,
Глупоту свою і думки чужі.

Різні бувають естафети.
Воїни воїнам передають баґнети.
Майстри майстрам – свої таємниці,
Царі царям – укази й темниці.

Різні бувають естафети.
Передають поетам поети
З душі у душу,
Із мови в мову
Свободу духа і правду слова,
Не промінявши на речі тлінні –
На славолюбство і на вигоду,
І не зронивши.
Бо звук падіння
Озветься болем в душі народу.

Найкращим дарунком для нашого дорогого професора Кубійовича буде щирий обіт не зронити нашого знамена і гідно передавати з душі у душу свободу духа і правду слова.

Енциклопедичні статті як предмет суспільного обговорення

Під цим заголовком подаємо кілька розвідок, що демонструють гостру дискусію, яка виникла навколо статті з «Енциклопедії українознавства» про правовий статус УРСР, зміст якої виявився резонансним у суспільстві.

Дискусія довкола питання про міжнародно-правовий статус УССР[19]

Вже понад вісім років тягнеться полеміка в пресі і поза нею довкола статті в 4 томі Енциклопедії Українознавства (стор. 1571–73) п. н. «Міжнародно-правний статус України», авторами якої є проф. Б. Галайчук і проф. В. Маркусь. Властиво, полемічним став погляд авторів про т. зв. переємність (сукцесію) та тяглість (континуїтет) української держави в 1917–23 роках.

Головним речником критики й організованої акції проти статей в Енциклопедії Українознавства стало Товариство українських правників в ЗДА, очолюване донедавна д-ром Богданом Дзеровичем.

Протягом цих останніх років появилася в пресі низка полемічних статей на цю тему авторства правників і публіцистів. Деякі установи, в тому числі й такі, що мало покликані до цього, виступали з осудом згаданої статті (напр., Асоціяція діячів укр. культури). Іноді тон і тенденція тих виступів були спрямовані не лише на оспорювання висловленого погляду в ЕУ-2, але й проти Енциклопедії, як такої, і проти її редакції.

З організованих заходів назву два, проведені вже згаданим Товариством українських правників:

а) У 1971–72 рр. проведено опит-референдум серед правників, членів і нечленів Т-ва, щодо правильности «тези» в ЕУ-2 про міжнародно-правний статус УССР, у висліді якого абсолют-

[19]Передрук із: Кубійович В. Дискусія довкола питання про міжнародно-правовий статус УССР // Вісті із Сарселю. 1979. Ч. 21. С. 12–16.

на більшість опитуваних висловилася проти статті авторів в ЕУ-2.

б) Після цього Т-во покликало редакційну колегію для опрацювання свого еляборату на цю тему, який, за певних умов (величина, академічний характер, стислість вислову), мав бути опублікований у «Вістях із Сарселю», а згодом в останньому томі ЕУ-2 – «Доповнення й поправки». Не дотримавши узгідненої умови, Товариство опублікувало цей еляборат окремою брошурою і відповідно поширило його.

Хоч такий перебіг справи не був бажаний для нас, проте, мабуть, міг закінчитися з певною сатисфакцією для другої сторони, бо її погляд став широко відомим українському загалові.

Однак, почався дальший тиск, головно в 1978 році, і то у зв'язку з іншими опублікованими в ЕУ-2 статтями «СВУ процес» та «СУМ». При цьому наші критики постійно повертаються до статті Б. Галайчука і В. Маркуся. У цій останній справі (СВУ–СУМ) редакція зайняла становище і для задокументовання також цієї контроверсії містимо його у цьому випуску «Вістей із Сарселю».

Незаанґажована у цій критиці частина суспільства, в тому числі й активні прихильники Енциклопедії, виправдано висловили своє занепокоєння односторонніми атаками не лише на авторів контроверсійної статті, але й на саму Енциклопедію. На їх суґестію Редакція ЕУ-2 вирішила вперше вийти з цією справою публічно. Ми досі нічого ніде не публікували, хоч речники Товариства правників і їх однодумці вже не раз виступали на сторінках преси. У наших руках є обильна кореспонденція, якої ми не розголошували і не збираємося оприлюднити. Однак, не маємо нічого проти того, якщо це зробить сумлінно друга сторона.

Після виступу д-ра Б. Дзеровича зі статтею «Вісім літ змагань за зміну тези в Енциклопедії Українознавства» («Америка», 5 і 9 грудня 1978) та кількох листів наших приятелів, ми перестаємо мовчати і висловлюємо свою думку в цьому випуску «Вістей із Сарселю». Редакція постановила помістити повністю

еляборат Т-ва правників, при чому один з авторів статті в ЕУ-2, проф. В. Маркусь (другий автор проф. Б. Галайчук вже не живе) подає свій коментар.

До цього додаємо вибірку з деякого листування у цій справі до редакції і видавництва ЕУ з нашими приятелями. Робимо це тому, щоб не склалося враження, як дехто суґерував, що цю справу ми намагалися покласти під сукно. Ми ніколи такого наміру не мали, лише хотіли її розв'язати в найбільш доцільний і академічний спосіб, як це тільки можна зробити в енциклопедії. Не з нашої вини це не сталося.

Отож, як головний редактор Енциклопедії Українознавства, я зобов'язаний перед громадянством до вияснення моєї позиції.

Мене не дивує що деякі матеріяли, поміщені в ЕУ, стають предметом обговорення, критики, а іноді й можуть потребувати поправок. Такі речі стаються і з найкращими енциклопедіями. На жаль, стаття наших співробітників про міжнародно-правний статус не лише викликала суперечки, але, складається враження, стала чи не найважливішою справою на еміграції.

Більшість осіб та установ, які оспорювали висловлені погляди, використовували цю нагоду не лише для спростування думок авторів, але й для нападів на редакцію ЕУ та висували далекосяжні вимоги до неї. Серед них були такі, які домагалися знищення відповідного тому, інші жадали якогось доповнення у формі спростування як «осібний залучник до даного тому». У деяких вимогах можна було вичитати погрози, що українське громадянство, яке фінансує Енциклопедію, припинить дальшу її підтримку. На багато запитів у цій справі усно і письмово я з'ясував погляд редакції різним особам і при різних нагодах. Можу його повторити й тут.

Із статтею «Міжнародно-правний статус України» в ЕУ сталося те, що стається нераз із різними матеріялами в цій же енциклопедії, як і в багатьох інших, в тому числі і визначних чужих енциклопедичних довідниках.

Головний редактор замовив статтю в авторів, які своєми кваліфікаціями, студіями й дотеперішніми працями запрезен-

тували себе компетентними знавцями справи. Вони написали для ЕУ низку інших статей, і тому не було причини, щоб їм відмовляти в авторстві саме цієї статті. Це правда, що їхні погляди не є загальноприйнятими і стали об'єктом розходження між спеціялістами, а ще більше серед загальної опінії.

Уважаю, що міжнороднoправне становище УССР є дискусійною проблемою насамперед для знавців міжнародного права. Тому небезпечно і невластиво вводити в полеміку такі політичні моменти, як твердження, що через їхні тези автори і редакція ЕУ «легалізує теперішній стан московського завойовника», «визнає легальні права за ворогом» тощо.

Приписуючи такі інтенції авторам і мені як редакторові ЕУ, дані особи (це стосується так листів Т-ва правників, як і критиків у пресі) роблять непоправну кривду Енциклопедії Українознавства, яка своїм науковим змістом та ідейним спрямуванням може найбільше вдаряє по тому самому ворогові. Зокрема дивує мене закид, що я «вперто обстоюю шкідливі тези». Всі повинні знати, що в кожній редаґованій збірній праці висловлені в статтях думки є думками авторів. Я не маю спеціяльних своїх «тез» у ділянці права, літературознавства чи в церковних справах, бо в тих справах я не фахівець. І так водиться скрізь (хібащо за винятком совєтських видань), що редакція респектує погляди визначних авторів, навіть якщо сама їх не поділяє.

Ясно, що можна було подати у згаданій статті поруч два погляди і різних авторів (таке буває рідко, але буває!). Коли стаття писалася, я не передбачав такої реакції і, як ляїк у цих справах, а разом зо мною і деякі більш компетентні рецензенти-фахівці, не вичитував у сухих технічних формулюваннях приписуваного критиками сенсу та інтерпретації. Можу додати, що обидва автори, до яких я звертався за виясненнями вже після виникнення пресової атаки на них, висловили думку, що обмежене місце в Енциклопедії не дало їм можливости на ширше з'ясування термінів і понять, якими вони оперували. Якщо б це були вони зробили, напевно відпала б у багатьох випадках причина для їх невластивого розуміння. Обидва обіцяли публічно

висловитися стосовно цих справ ширше і докладніше з'ясувати свої погляди. На жаль, тепер вже цього не може зробити пок. д-р Галайчук.

Щодо основної вимоги управи Товариства правників, то я бажаю заявити, що я не бачив ніякої можливости зробити якісь «поправки» чи «доповнення» в процесі самого видання сьомого тому, який до порушеної справи не стосується, як це вони спочатку домагалися. Таке ніде не водиться і ми осмішили б видання і його наукову репутацію, якщо б додавали до попередніх томів якісь «спростування» чи, ще гірше, якби «унедійснювали» вже публіковані матеріяли. Можу запевнити шановних читачів, що в ЕУ є ще більше дискусійних питань, і їх годі було оминути при такому навалі матеріялів і складності проблематики, як також цілого процесу праці. Чи мали б ми розкривати мішок з усіми тими справами та їх спростовувати на невластивому місці?!

Я заявив у листуванні з Т-вом правників, що нагода до зафіксування іншого погляду в справі міжнародно-правного становища України буде. З різних причин ми мусимо видати окремий том «Додатків до ЕУ», і там знайде місце й погляд, що його відстоюють критики Б. Галайчука і В. Маркуся.

Мене дивувала нагальність деяких критиків, включно із проведеним опитом членів і нечленів Т-ва правників. Не входжу в оцінку самого висліду, бо то не моя ділянка, однак мені здається, що на терен науки переноситься не властиві їй методи. Вони є скорше політичні, як наукові.

Коли я заявив у Нью-Йорку в 1972 році, що в «Додатках до ЕУ» може бути поміщене також твердження, що більшість українських правників мають інший погляд, ніж автори в ЕУ-2, то я щиро відчував занепокоєння стурбованої опінії. Мені, однак, відповіли, що це є «тяжкий визов у сторону правничого світу», бо голова Т-ва правників уважає, що у с і українські правники відкидають погляд двох авторів. Алеж треба відчуття міри і реальности: всі мінус два вже не є всі! А крім цього, ще є питання, чи всі запитувані були компетентними висловлюватися до чи-

сто фахових питань міжнародного права, та й чи всі компетентні серед українців були опитувані. Та я залишаю оцінку опиту зацікавленим особам з правничого фаху.

Але в процесі дальшого листування ми наблизилися до розв'язки: редакція Енциклопедії Українознавства, як було згадано, запропонувала вихід –

а) опублікувати певний еляборат енциклопедичного формату у «Вістях із Сарселю»;

б) до нього додати такого ж характеру коментар одного з авторів статті, В. Маркуся;

в) це саме зробити в останньому томі ЕУ-2 на відповідному місці. Окремій редакційній комісії Т-ва правників забрало понад три роки опрацювання такого еляборату. У червні 1976 нам його прислано з вимогою видрукувати його. Сам еляборат міг бути надрукований у «Вістях із Сарселю», але нам ішлося про його такий характер і величину, що відповідали б ЕУ-2. Ми думали далі в тій справі вести дискусію з управою Т-ва правників. Це був і для працівників редакції і для автора статті в ЕУ-2 вакаційний час, так що годі було на час виконати вимогу, тим більше, що «Вісті із Сарселю» появляються раз на рік.

Не маючи вирозуміння й терпіння, д-р Дзерович видав у листопаді 1976 окремою брошурою згаданий еляборат, хоч одержав від мене запевнення в записці з 21 вересня 1976, що погляд правників буде поміщений у «Вістях із Сарселю».

Публікація брошури «До питання правної тяглости і переємности українських держав» і її широке розповсюдження, звичайно, змінило ситуацію. Про це я повідомив д-ра Дзеровича, а вияснення справи перед громадянством редакція мала намір вести далі, не піддаючися тискові і доконаним фактам.

Ми бажали і бажаємо дотримати нашої обіцянки, що останній том ЕУ-2 на властивому місці й у відповідній формі дасть також вислів відмінним від авторів статті в ЕУ-2 (4-й том) поглядам про міжнародно-правний статус України. Однак це не може бути в розумінні умови з Т-вом правників з двох причин:

1) їхній еляборат формою і величиною не відповідає Енциклопедії;

2) Т-во за головування д-ра Б. Дзеровича і, як нам тепер відомо, головно з його ініціативи цю справу односторонньо представило громадянству з виразним спрямуванням проти редакції ЕУ-2.

Я певний, що тверезо думаюче суспільство вміє розрізнити об'єктивний академічний підхід від публіцистичного, емоціонального і полемічного.

Ми воліли б не мати клопоту з цими справами й не витрачувати часу, енергії своєї і наших співробітників, як і шановних читачів, на справи, які можна б полагодити нормальним порядком, без «осудів громадянства». Хочемо вірити, що до цієї справи вже не будемо повертатися. Маємо, особисто я і редакція ЕУ, важливіші справи – доведення до успішного кінця ще двох томів ЕУ-2, як і початок англомовного видання ЕУ-2.

До питання правової тяглости і переємности українських держав[20]

В «Енциклопедії Українознавства», томі 4, на сторінках 1571–1573 надрукована стаття редакції проф. Василя Маркуся і проф. Богдана Галайчука про міжнародно-правний статус України.

У кінцевім уступі тієї статті автори приходять до такого висновку: «Незважаючи на зміну урядів і режимів на Україні, з 1917 року правно існує тяглість (континуїтет) та переємність (сукцесія) української держави: УНР – Укр. Держава – УНР – УССР, задокументована в різких конституційних і міжнародно-правних актах».

Товариство Українських Правників у Америці (ЗСА), діючи через Редакційну Колегію у складі голови д-ра Богдана Дзеро-

[20] Передрук із: Дзерович Б. та ін. До питання правової тяглости і переємности українських держав // Вісті із Сарселю. 1979. Ч. 21. С. 16–22.

вича, та членів д-ра Івана Новосівського, д-ра Ярослава Падоха, д-ра Володимира Савчака і д-ра Олександра Соколишина, провело опитування членів товариства в справі вище згаданої тези. У висліді того опиту на 126 членів, що взяли участь, тільки 7 членів (5.56%) висловилося за тезою Енциклопедії, 115 (91.27%) проти цієї тези, а 4 (3.17%) не зайняло становища у цій справі. Названа Редакційна Колегія, по вислуханні оцінок, думок і зауваг українських правників, без сумніву компетентних у данім питанні, в тому декотрих із них свідків і учасників тих подій, а саме проф. Миколи Чубатого, проф. Лева Окіншевича, проф. Олександра Марітчака, проф. Якова Зозулі, проф. Юрія Фединського, проф. Матвія Стахова, проф. Юрія Старосольського, проф. Богдана Цюцюри, д-ра Дениса Квітковського і Дмитра Левчука, – прийшли у цім питанні до відмінного кінцевого висновку з наступних мотивів:

У науці державного права устійнилася засада, що для існування держави необхідним третім елементом, побіч території і населення, є влада, котра, щоб бути леґальною (тобто відповідати вимогам державного права), мусить заволодіти територією і населенням внаслідок концентрації політичної динаміки місцевого населення. Немає сумніву, що УССР того елементу браку.

Всі совєтські уряди в Україні були творені і ліквідовані Москвою. Створений у грудні 1917 року з наказу Леніна перший уряд для України сам зліквідувавсь у квітні 1918 року, перезвавши сам себе на «Бюро для керівництва повстанською боротьбою». Про нього писав совєтський журнал «Літопись Революції» у числі з 1920 року так: «Це був уряд без армії, території і народу».

Другий уряд створений у Суджі, коло Курська, дня 28 листопада 1918 року. Він перенісся в Україну 3 січня 1919 року. Цей уряд складався з 13 росіян і 6 українців. Його головою призначено Пятакова. Життєписи, соціяльне походження тощо тих українців перевірював сам Ленін і затверджував їх, якщо вони були за злиттям України з Росією. Уряд цей зліквідовано, за директивою РКП(б) з підписом Леніна, 13 серпня 1919 р., закрито всі комісаріяти України, крім військового, шляхів і харчування,

які досі виконували владу не як уряд України, а як адміністраційні органи сов. Росії.

Дня 11 грудня 1919 року, з доручення РКП(б), владу в Україні перебрав «Всеукраїнський Військовий Революційний Комітет» (Ревком), покликаний Москвою. Він урядував до 19 лютого 1920 року, коли владу перебрав ЦВК і Совєт Народних Комісарів України, сформований ще восени 1919 року.

Ці уряди стояли під керівництвом вже тоді існуючого московського центру, і від початку свого існування стосували видані тим центром нормативні акти. Вони були контрольовані спеціяльно висланими Москвою в Україну надзвичайними комісарами. Для «району» України був призначений Серґо Орджонікідзе, а для боротьби з так званою контрреволюцією – комендант російських збройних сил на Україні Антонов-Овсєєнко.

Ні одного з тих урядів не визнала жодна інша держава, а якої ваги надавала тим урядам сама Москва, видно з того, що РСФСР сама у тому самому часі формально тричі визнала Українську Народну Республіку, а саме:

1) У відомій ультимативній ноті з дня 17 грудня 1917 року).

2) В часі переговорів з центральними державами в Бересті (січень 1918 р.) та в складеному в дні 3 березня 1918 р. між РСФСР і центральними державами мирному договорі.

3) В договорі про перемир'я між РСФСР і Українською Державою, заключеним у Києві 12 червня 1918 р.

На цю аномалію звертає увагу, між ін., проф. Саллівант, пишучи: «Отже, російські більшовики опинились в аномальній ситуації, визнаючи, хоч би не формально, два уряди: совєтський, створений росіянами, і перебуваючий на еміграції (в Росії), з обмеженими впливами на Україні та національний уряд – Директорію, з осідком у Києві, який мав підтримку селян і інших груп).

Ці уряди творено тільки для протиставлення їх легальному урядові УНР. Їх ефективність спиралася виключно на чужій окупаційній армії, а тому у дійсності вони були тільки органами кольоніяльної адміністрації.

Та сама ситуація існувала впродовж 1919–1922 року – до введення федерації, себто до 30 грудня 1922 р., з тим, що об'єднання УССР з Росією було більше юридично оформлене. В тому періоді ішли змагання здійснити об'єднання УССР з РСФСР ніби законним шляхом.

У хронологічному порядку появилися слідуючі правні акти для здійснення того об'єднання:

Ще 1 червня 1919 року Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) видав декрет (закон) про Об'єднання Совєтських Республік, в якому постановлено здійснити тісне об'єднання воєнної організації, військового господарства, фінансів і комісаріяту праці.

Дня 14 червня 1919 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет дав директиву виконувати згаданий декрет РСФСР на Україні.

Дня 3 грудня 1919 року Всеросійська Партійна Конференція винесла після нарад резолюцію, що під сучасну пору відношення між УССР і РСФСР визначається федеративними зв'язками, на основі рішень ВЦВК з 1 червня 1919 р.

Дня 27 січня 1920 року Ревком видав закон «Про об'єднання діяльности УССР і РСФСР». Закон цей постановляв, що всі декрети і постанови УССР, які стосуються військових справ, народного господарства, харчування фінансів, пошти і телеграфів, – анулюються й замінюються декретами РСФСР.

В днях від 12–23 березня 1920 р. відбулася конференція КП(б)У, що повністю відповідала постановам РКП(б). Вона визнала, що зірвання зв'язку з Росією є контрреволюцією, засудила вимоги боротьбістів відносно незалежности України і зажадала дальшого поширення прямої влади сов. Росії без посередництва уряду УССР. Резолюція тієї конференції рішила, щоб у віданні ВЦВК залишилися тільки такі державні справи: комісаріят внутрішніх справ, земельних справ, юстиції, охорони народного здоров'я і соціального забезпечення, а закордонні справи були об'єднані з даним ресортом Росії.

Дня 20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський З'їзд Совєтів у ре-

золюції про державні відносини між УССР і РСФСР ствердив, що УССР, зберігаючи свою конституцію, є членом Всеросійської Федеративної Республіки. Він потвердив згаданий вище декрет з 1 червня 1919 року і резолюцію КП(б)У про поширення прямої влади сов. Росії в Україні.

Дня 28 грудня 1920 р., складено «Союзний робітничо-селянський договір між РСФСР і УССР». За тим договором Москва перебрала до своїх рук ряд таких важливих комісаріятів, як військовий і морський, вищу раду народнього господарства, зовнішної торгівлі, шляхів, фінансів, праці, пошти і телеграфів, що було, нібито, в інтересах оборони.

Віденський професор міжнародного права А. Фердросс кваліфікує цей договір, як договір протекторату Росії над Україною. Рівночасно він є тієї думки, що коли договір про протекторат надає державі – протекторові настільки широкі права, що перестає існувати будь-яке самоуправління держави, яка перебуває під протекторатом, – у такому випадку існує не міжнародно-правний, а кольоніяльний протекторат.

Розглядаючи повінь вище наведених декретів, законів, зобов'язуючих резолюцій і вкінці договір, які всі мали на меті об'єднання УССР з РСФСР, бачимо, що УССР у тому часі під натиском Росії передала їй підставові державні позиції, залишивши собі тільки незначні адміністративні функції, які аж ніяк не могли кваліфікувати її як суверенну державу.

Такої реальної ситуації не змінює факт, що УССР брала участь побіч Росії у заключенні мирових договорів (18.3.21) р. з Польщею, (7.12.21) з Австрією, і (5.11.22) з Німеччиною тому, що воля РКП(б) і РНК – РСФСР була тоді вирішальною так у внутрішніх, як і зовнішніх справах УССРВ), а її участь у тих договорах була конечна для ліквідації подібних договорів, заключених з Українською Народною Республікою, чого Росія сама без участи УССР не могла зробити.

Після підписання договору з 30 грудня 1922 р. про утворення Союзу ССР вирішальною для означення міжнародного статусу УССР буде відповідь на два питання:

1) Як всі три конституційні закони УССР з дня 10–14 березня 1919 р., з дня 15 травня 1929 і 30 січня 1937 визначають суверенні права УССР; яке є їх відношення до федеративного закону та яка є ефективність їх у практичнім приміненню їх приписів?

2) Яка є роля Російської Комуністичної Партії большевиків РКП(б) у державній структурі СССР і яке її відношення до КП(б)У та уряду УССР?

До першого питання:

Федеративний устрій Совєтського Союзу не був взорований на існуючих тоді приписах державного права. Він був своєрідним утвором совєтської комуністичної верхівки, без прецеденсу у минулому, розрахований на збереження Російської імперії в дотогочасних кордонах у змінених обставинах – самовизначення народів і розпаду кольоніяльних держав. Цей погляд покривається зі словами А. Вишинського, який зазначив, що федеративний устрій Совєтського Союзу ґрунтовно відрізняється від капіталістичних форм федерації держав, а його структурні засади є випливом конечности збереження диктатури пролетаріяту у багатонаціональній державі. Советський Союз формував свою державну систему згідно зі своїми плянами, незважаючи на правну вартість того твору. Тому, при співставленні української конституції з федеральною, бачимо такі непослідовності й суперечности, що роблять той закон взагалі недійсним.

З уваги на обмежені можливості (потрібно значно більше місця для докладної аналізи цілого закону), подаємо лише кілька прикладів, які наглядно підтвердять це наше твердження.

Згідно зі статтею 6 конституції УССР, земля належить державі, а на підставі статті 6 федеральної конституції (конституції СССР) вона належить федеральній державі, що згідно з витвореною ситуацією означає подвійну власність тієї ж самої території. Але тому, що згідно зі статтею 19 федеральної конституції приписи федеральної конституції обов'язують на Україні, а не навпаки, то земля формально і практично належить федераль-

ній державі. З того виходить, що УССР бракує одного з підставових елементів держави, а саме території.

Стаття 21 федеральної конституції установляє єдине союзне громадянство, з чого виходить, що кожний громадянин федеральної держави є рівночасно громадянином української держави, якщо він знайдеться на терені української держави. Тим чином, про громадянство УССР рішає не українська, а федеральна конституція. Тут треба зазначити, що при масовім напливі громадян з інших республік в Україну – територія УССР втрачатиме свій національний характер.

Стаття 18А всесоюзної конституції виразно передбачує, що кожна республіка має право входити у безпосередні зносини з іншими державами, складати з ними договори і обмінюватися з ними дипломатичними представниками, а стаття 14 всесоюзної конституції надає федеральній державі виключне право репрезентувати УССР у міжнародних зносинах, складати, ратифікувати і анулювати договори з іншими державами.

Стаття 17 союзної конституції виразно передбачує право кожної республіки виступити з федерації, а стаття 56 карного кодексу СССР кваліфікує як злочин зради, кожний натяк на це право. Злочин Лукіяненка і товаришів.

Тут варто відмітити політичну оцінку того припису Леніном, який з причини слабости не був присутний на пленумі, на якому схвалено цю постанову. Він уважав, що справа ця була у засаді неправильна і не на часі, бо при погірдливім наставленню російського шовіністичного апарату до інших національностей, цей припис буде «пустой бумажкой». Зі слів його виходить, що про «свободний виход из союза» має рішати російський апарат, а не УССР.

З тих кількох прикладів наглядно видно, що конституція УССР є в дійсности порожнім текстом, без жодного практичного застосування у державній системі УССР. Проф. Джан Газард у своїй праці «The Soviet System of Government», Chicago 1960, приходить до висновку, що при повнім застосуванні федеральної конституції – з української конституції не залишиться нічого.

Совєтів не бентежить ця правна ситуація тому, що неефективність закону була наперед запланована, а всяка критика з уваги на статтю 62 к. к. «Антирадянська агітація і пропаганда» – виключена, або закінчується трагедією в'язниць і концтаборів.

Але УССР обмежена не тільки в питаннях, які є предметом спільної компетенції Союзу і союзних республік, а різними розпорядками РНК СССР у своїх звичайних адміністраційних функціях.

Наприклад:

а) Рішенням РНК СССР з дня 5/6/ 1941 р. заборонено республікам здійснювати будь-яку реорганізацію державного апарату без дозволу Державної штатної комісії Союзу).

б) Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СССР з дня 27/5/ 1939 дозволено вилучувати землі від колгоспів (наприклад, присадибні ділянки) тільки за попереднім дозволом РНК СССР.

в) Згідно з постановою РНК СССР з дня 21/2/ 1940 р. навіть сівозміну в Україні реґулює не уряд УССР, а СССР.

Так представляється суверенність УССР на підставі безапеляційно зобов'язуючих законів і розпорядків СССР. Дошукуватися підметовости УССР у міжнародному праві тільки на підставі самої належности до Об'єднаних Націй не знаходить правного обґрунтування, бо, поминаючи факт, що така приналежність є тільки невеличким сектором міждержавного життя, – сама приналежність не є рівнозначна з колективним визнанням тієї держави. (Обіжник Генерального Секретаря ОН з дня 8 березня 1950 року). Джордж Шварценберґ твердить, що Хартія ОН побудована на принципі суверенних держав, але цей принцип відносно України і Білоруси був знехтований і замінений «згодою» («consent») великих держав.

Конституційні зміни з дня 1/2/ 1944 р. мали на меті лише збільшення просовєтських голосів в ОН. Впродовж понад 30 років УССР ні разу не скористала з тих змін, бо всякі можливости у тому напрямі бльокувала Москва (як наприклад, відомий випадок з намаганням британського уряду в 1947 р.). Від-

сутність України і Білоруси на Европейській Конференції для справ Безпеки і Співробітництва, яка відбулася в Гельсінках 30 липня – 1 серпня 1975 року і в якій взяли участь всі європейські держави, навіть Монако, Ліхтенштайн, Сан Маріно і Ватикан, свідчить, що конституційні зміни з 1944 р. не внесли практично жодної зміни у міжнародно-правну ситуацію УССР.

До другого питання:

Ще за Гетьманської Держави відбувся в екзилі, у Москві, від 5–12 липня 1918 року під керівництвом Леніна основуючий 1-й з'їзд Комуністичної Партії більшовиків України КП(б)У. Цей з'їзд визначив централізм партії, себто прийняв, що КП(б)У є тільки відділом єдиної РКП(б). Те саме становище зайняв і 2-й з'їзд КП(б)У, який відбувся у жовтні 1918 року, також у Москві. Цю ситуацію підтвердив відтак VIII з'їзд РКП(б), який відбувся у Москві 18–28 березня 1919 року. Цей з'їзд вирішив безоглядно зцентралізувати всі партії совєтських республік. Комуністичні партії республік, що їх втягнено в орбіту РСФСР, переведено на статус обласних комітетів Російської Комуністичної Партії більшовиків. Найвищою владою – сувереном у Совєтському Союзі – стала партія, і цей стан триває донині. Цей з'їзд закріпив не тільки суверенність російської комуністичної партії, але і монолітність РСФСР, а в дальшому СССР.

Це керівне становище єдиної централізованої КП СССР знаходить своє конституційне відображення у ст. 126 конституції СССР, яка називає всесоюзну комуністичну партію більшовиків «керівним ядром усіх організацій трудящих, як громадських, так і державних», і у ст. 35 статуту КП СССР, прийнятому на 22-му з'їзді партії у 1961 році, який постановляє, що ЦК КП СССР «здійснює добір і розстановку керівних кадрів і спрямовує роботу центральних державних і громадських організацій трудящих» на всьому терені своєї дії – включно зі союзними республіками.

Ця структура КП СССР, яка узаконює суворе підпорядкування московській централі клітин союзних республік, включно з добором і розстановкою керівних кадрів тих рес-

публік, – зводить цілковито нанівець державний суверенітет тих республік.

Проф. Богдан Цюцюра, обговорюючи статус УССР, стверджує, що: «Підпорядкування УРСР Союзові РСР збуджує сумнів у державности УРСР, коли брати до уваги далекосягле підпорядкування багатьох верховних органів державного управління УРСР. Це адміністраційне підпорядкований посилюється завдяки всевладному впливові єдиної у СССР комуністичної партії до того ступеня, що воно надає Союзові ССР багато прикмет унітарної, максимально централізованої держави.

Проф. Василь Маркусь у 1951 році так визначив державно-правну ситуацію УССР: УССР формально є державою, але тільки в розумінні совєтського права і практики... Ані наявність окремої конституції, ані представництво УССР в ОН не закривають одного факту, а саме – абсолютного браку суверенности влади УССР».

Резюмуючи все сказане, треба понад всякий сумнів ствердити, що держава, яка не має фактичної змоги провадити власної зовнішньої політики, не має власних збройних сил, ані власної валюти, не має власних прибутків, не розпоряджається своїми земельними ресурсами, яка сама не здійснює добору і розстановки своїх керівних кадрів, сама не спрямовує роботи своїх державних і громадських організацій і яка сама не може навіть перевести будь-яку реорганізацію державного апарату, – не мала і не має міжнародно-правної особовости і тим самим не може бути правним переємником УНР, яка всі ті атрибути державности посідала.

Нью-Йорк, 1976

Зауваження до еляборату
Товариства українських правників[21]

Еляборат Товариства Українських Правників в ЗСА «До питання правної тяглости і переємности українських держав» (Нью-Йорк, 1976), що був опублікований окремою брошурою й поміщений повнотою або частково в кількох газетах, заслуговує на деякі зауваження і поправки.

1. Будучи відповіддю на статтю в 4 т. ЕУ-2 авторства Б. Галайчука і В. Маркуся п. з. «Міжнародно-правний статус України», еляборат іде поза рамки висловлених поглядів і проблематики в статті. Автори еляборату присвячують багато уваги розвиткові державно-правних відносин в УССР і СССР, аналізі політичного режиму, а зокрема критичному оглядові українсько-російських взаємин за совєтського періоду. Не всі ці справи мають пряме відношення до порушеної проблематики.

2. Поруч з протилежними поглядами до тих, що їх подали автори статті в ЕУ-2, представлено в еляборатi цілий ряд фактів і формулювань, які не викликують ніякого застереження. Вони історично доведені, відомі й в різних місцях ЕУ-2 подані тими самими авторами, а головне В. М. у багатьох статтях і замітках розкинених у вісьмох томах ЕУ-2. Проте оптично виглядає, що дев'ять друкованих сторінок еляборату, це суцільне спростування чи заперечення статті Б. Галайчука і В. Маркуся. Фактично йдеться про дискусію і критику довкола шістьох рядків згаданої статті, зацитованих у вступі еляборату.

3. Автори еляборату не лише не взяли до уваги статей в ЕУ-2, які мають стосунок до теми, таких як: Громадянство, Дипломатія, Конституція УССР, Міжнародні договори, Міжнародні організації, РСФСР, Самовизначення, Сецесія, СССР, Суверенітет, але й не проаналізували дискутоване питання на тлі всієї статті «Міжнародно-правний статус України». Це, ясно, не дає читачеві повного уявлення, як ЕУ-2 трактує складні питання міжна-

[21]Передрук із: Маркусь В. Зауваження до еляборату Товариства українських правників // Вісті із Сарселю. 1979. Ч. 21. С. 23–28.

родно-правного характеру українських державних організмів, головне УССР.

4. Загальний тон і наставлення критики такі, щоб інкримінувати авторам статті в ЕУ-2 майже національну зраду; для цього речі натягуються, інтерпретуються односторонньо, а часто приписано авторам невластиві інтенції та не висловлені ними погляди. Це замітно вже у самому еляборaті, а ще більше в додатковій його інтерпретації пера д-ра Богдана Дзеровича, головного ініціятора еляборату, п. з. «Вісім літ змагань за зміну тези в Енциклопедії Українознавства» (див. «Америка», 5 і 6 грудня 1978).

5. Автори еляборату лиш частково обговорюють порушені питання з погляду міжнародного права. В більшості є це політична й ідеологічна критика совєтського режиму в Україні, його установ і процесу поневолення, з позицій українського національно-політичного інтересу (ними визначеного), та деякою мірою не фаховими, тільки публіцистичними арґументами. Цей відмінний підхід до трактування проблеми політичними чи навіть публіцистичними категоріями (прийнятими в українській публіцистичній практиці), а не чисто професійно-технічними (якими оперує міжнародне право), і є головною причиною розходжень чи незрозуміння поглядів й інтерпретації авторів статті в ЕУ-2.

6. Як приклад такої невластивої інтерпретації понять наводимо вживання термінів «легальний», «леґалізм» у значенні «легітимний», «леґітимність». А втім, це два різні поняття: легальний не обов'язково значить легітимний. В поняття легальности входить згідність дій осіб, органів влади чи цілої держави з існуючим законом (нормою позитивного права), необов'язково справедливим, а то й виниклим у висліді порушення інших норм, але згодом толерованим і прийнятим. У тому розумінні, виникнення совєтського режиму було нелеґітимним, але той режим створив свій власний правопорядок, у світлі якого певні дії є легальними чи нелегальними. Поведінка уряду УССР чи СССР може бути легальною чи нелегальною з погляду міжнародного

права, не зважаючи на те, що леґітимність (ідейне обоснування тих режимів у світлі вищих принципів справедливости, народовлади, пошанування прав людини тощо) є сумнівною.

7. Досить неясно звучить погляд авторів еляборату, що державна влада, аби бути легальною, «мусить заволодіти територією і населенням в наслідок концентрації політичної динаміки місцевого населення» і що «в УССР того елементу бракує» (стор. 3). Мабуть, автори хотіли сказати, що режим і держава мусять бути ефективні. Якщо з цих причин заперечувати «легальність» тієї чи іншої державної форми й урядів в Україні, то чи не підважується цим і уряд УНР в 1919–20 рр., «концентрація політичної динаміки населення» якого далеко не була задовільною?! А ту «концентрацію» згодом виявив більше совєтський уряд. Справді, той «леґалізм» досить дивно звучить. Натомість, леґалізм у міжнародно-правних відносинах означає прийняття за зобов'язуючий стан певної дійсности (не зважаючи на її леґітимність) і згідна з тим поведінка. Джерелом того стану є визнання певних правовідносин. Ці речі були дійсними між УССР і деякими партнерами-державами.

8. Така сама неясність виникла з приводу терміну «переємність» і «тяглість». Обидва ці терміни відповідають поняттям у міжнародному праві – правонаступництво (сукцесія) та тяглості держави (континуїтет). Це є технічні поняття й інституції міжнародного права, а не морально-політичні чи ідеологічні категорії. Ясно, що немає ідейного переємства між російською державою і Українською Народною Республікою, чи також «переємства» уряду УНР урядом УССР. Але є технічне правонаступництво: нова держава чи уряд стали наступниками прав і зобов'язань своїх попередників, або відмовилися ці права (рідше) чи обов'язки (дуже часто) перейняти. У обох випадках говоримо про правонаступництво. Тяглість, тривалість (континуїтет) держави існує тоді, коли, не зважаючи на зміни режиму, конституції, навіть назви, в принципі та сама держава продовжує існувати як міжнародно-правний суб'єкт чи одиниця. Напр.: Польська Народня Республіка є продовженням міжвоєнної Речі

Посполитої (континуїтет), а ця остання була правонаступником попередніх існуючих держав на її території – Австро-Угорщини, Російської Імперії, Німецького Райху (Прусії); існує континуїтет німецької держави і правонаступництво урядів Німецького Райху, Ваймарської Республіки, Третього Райху і Німецької Федеральної Республіки (поряд із Німецькою Демократичною Республікою). Зрозуміло, що тут не йдеться про яке не було б ідейне «переємство».

9. У тому розумінні Україна, спочатку у формі національної держави, а згодом совєтської, була державно-сукцесором (правонаступником) Російської Держави, а СССР (з 1923 р.) уважалася правонаступником УССР. Знов же, з технічного боку, постала в 1917 р. українська держава, не зважаючи на зміни режимів і назв, виявляла елементи тяглости (континуїтету) аж до припинення її міжнародної правосуб'єктности з утворенням СССР. Щоправда, обидва інститути міжнародного права – правонаступництво і континуїтет – у стосунку до української державности 1917–23 рр. не є так виразні й очевидні, як це буває в багатьох інших ситуаціях. Тому й вимагають кваліфікованого визначення, що автори статті в ЕУ-2 зробили в контексті. Це зроблено у стверджуючій формі, без достатнього обґрунтування, але цьому на перешкоді стояли розміри статті, що, крім інших міркувань, могло дати привід до контроверзійности проблеми.

10. При цій нагоді варто звернути увагу на деякі неточності в еляборaті:

а) Автори вираховують три українські совєтські уряди, що були експонентами Москви, твердячи, що «ніодного з тих урядів не визнавала жодна інша держава» (стор. 4). Уряд УССР в 1920–22 рр. (третій) одержав кілька визнань з боку некомуністичних країн: балтицькі країни, Польща, Німеччина, Чехословаччина, Австрія, Туреччина, Італія.

б) В еляборaті цитується неправдивий факт з праці проф. Салліванта, нібито, Совнарком Совєтської Росії визнав уряд Директорії (стор. 5). РСФСР визнала була лиш уряди УНР за Центральної Ради і Української Держави, а потім ці визнання від-

кликала. Ніколи Директорія УНР не була визнана російським Совнаркомом.

в) Договори між УССР і Австрією та Німеччиною, що їх вираховує еляборат (стор. 7), не були «мировими», лиш загальними політичними угодами, які м. ін. розв'язували і питання правонаступництва (сукцесії). Аналіза змісту цих договорів, як і деяких інших (з балтицькими країнами, Туреччиною, Чехословаччиною), могли б дати авторам деякі факти про правонаступництво і континуїтет.

г) Посилаючися на А. Фердросса, автори називають стан УССР 1920–23 «колоніяльним протекторатом». Це правда, що різними актами автономія УССР була обкроєна в 1920–22, але ж в той час зауважуємо і зріст її зовнішно-політичної діяльности. Колонії, ані протекторати цього не знають. Отже, це є якась форма політичної залежности, тільки не протекторат чи колонія, бо ці втрачають всякі зовнішнополітичні прероґативи.

ґ) На стор. 8 читаємо, що «при співставленні української конституції з федеральною, бачимо такі непослідовності й суперечності, що роблять той закон (конституцію – В. М.) взагалі недійсним». Що означає «недійсний» закон? Він же був у силі десятки років і, помимо його неконвенційности, все таки якось реґулював правовідносини в УССР. Навіть, якщо «паперова конституція», як така, не має повного застосування, то не можна говорити, що вона «недійсна». Всім відомо, що поряд з писаною конституцією є в СССР «неписана» конституція, але це не значить, що перша недійсна.

д) Аналіза зверхніх актів СССР супроти УССР, з метою доведення браку суверенітету УССР, в ґрунті речі в еляборатi правильна, але має кілька невдалих формулювань. З приводу власности землею, про брак такої збоку УССР можна говорити щойно з 1930-х рр. Те саме стосується громадянства УССР, яке в 1920-х рр. мало ще якісь специфічні республіканські елементи.

е) Чому автори подають неправильно, що «стаття 14 всесоюзної конституції надає федеральній державі виключне право репрезентувати УССР у міжнародних відносинах, складати, ра-

тифікувати і анулювати договори з іншими державами»? Перш за все, мабуть автори мали на думці «репрезентувати СССР»; а по-друге, ніде в конституції не сказано про виключне право. Складність і діялектика взаємин між республіками і СССР вимагають більш витонченої аналізи.

є) Говорити про те, що совєтська конституція є «пустая бумажка» з покликуванням на Леніна (без джерела!), чи навіть на загальні твердження авторів підручників совєтознавства (напр., Джона Газарда), що «при повнім застосуванні федеральної конституції – з української конституції не залишиться нічого» (стор. 9), є упрощенням арґументу. Такі речі треба формулювати більш нюансово й софістиковано.

ж) Автори доводять, що брак справжнього суверенітету УССР заперечує її міжнародню правосуб'єктивність (стор. 9). Це помилка, бо є певні факти в міжнародному житті УССР (членство в бл. 20 міжнародних і міжурядових організаціях, понад сто міжнародніх договорів, частково здійснене право леґації), які надають певної (часткової) правосуб'єктности УССР, про що говорить цитований в еляборaті А. Фердросс.

з) Без сумніву, що неучасть УССР в Европейській Конференції для справ безпеки і співробітництва в Гельсінкі влітку 1975 р. є непослідовним актом з конституційними прероґативами республіки, а навіть з прецеденсами (Паризька Мирова Конференція, Дунська Конференція і т. д.) і це поважно надщерблює її міжнародно-правний статус. Але говорити в цьому зв'язку, що «конституційні зміни з 1944 р. не внесли практично жодної зміни у міжнародно-правну ситуацію УССР» (стор. 10), це іґнорувати ряд інших різних актів. Так легко не слід розправлятися з цією справою.

и) Дивно може вражати така фраза в еляборaті: «Впродовж понад 30 років (після 1944 – В. М.) УССР ніразу не скористала з тих змін, бо всякі можливості у тому напрямі блокувала Москва» (стор. 10). Це означало б, що взагалі не було в той час ніякої міжнародно-правної діяльности УССР, а це очевидна неправда. Ясно, певні факти – політичні і правні – виникли у ви-

сліді цього, і це є причиною нашої дискусії. Інакше не було б для неї потреби.

і) Аналіза джерела суверенної влади в СССР, комуністичної партії, в засаді правильна. Таку думку відстоює ряд інших авторів. Але з цього робити висновок, що тим «зводиться цілковито нанівець державний суверенітет тих республік» (стор. 10), одностороннє і неповне. Бо також державний суверенітет Союзу терпить через всеохопність і зверхність влади в руках тоталітарної партії. Отже, стан є складніший від того, як його представляють автори еляборату.

ї) Підписаний не оспорює аналізи й оцінки проф. Б. Цюцюри, а навіть свого власного відважного твердження у «Феніксі» з 1951 р. (обидва погляди цитовані в еляборaті на стор. 11). Але вони цілком не підважують висунутого погляду, що УССР є певним правосуб'єктом міжнародного права. До речі, якщо йдеться про цитування «проф. В. Маркуся у 1951 році», то варто сказати, що він тоді ще був лише студентом. Шкода, що автори еляборату не уважали вказаним посилатися на мою працю: «L'Ukraine sovietique dans les relations internationales et son statut en droit international, 1918–1923» (Париж 1959), де ці справи широко і докладно проаналізовані.

й) Є в еляборaті неточні терміни, напр., КП СССР (стор. 10), назва якої має бути КПСС; не подано точних джерел у бібліографічних нотатках, так що важко перевірити цитати (брак вказання сторінок); неточні цитування тощо.

11. Кінцеве речення еляборату, що є властиво підсумком всієї колективної праці Товариства українських правників в ЗСА, є певною мірою непослідовне, нелогічне щодо пов'язання передпосилок і висновків, як і фатально сформульоване (стор. 11). Чи справді можна бути таким стовідсотково впевненим, щоби висувати у важких і складних політично-правних питаннях висновки «понад всякий сумнів»?! Проведена характеристика державної неповноцінности УССР, очевидно, квестіонує характер УССР як держави, зокрема після 1923. Проте, про її міжнародно-правну особовість (правосуб'єктність) ви-

рішують ще й інші чинники: практична, хоч і неповна, участь в міжнародному житті (членство в багатьох міжнародніх і міжурядових організаціях, міжнародні угоди, яких лиш до 1970 р. УССР підписала понад 100, і т. д.). Це факти, попри які не можна перейти мовчки, категорично заявляючи, що УССР «не мала і не має міжнародно-правної особовости». Послідовно, із цього фальшивого висновку робиться крок далі, а саме: УССР «тим самим не може бути правним переємником УНР, яка всі ті атрибути державности посідала» (стор. 11).

Справи так просто не маються!

УССР, згідно з формулюванням в ЕУ-2, є не так «правним переємником», як продовженням державности УНР з погляду міжнародного права, і то лише до 1923 року. Уряд УССР може уважатися, знов же з погляду технічного міжнародного права, правонаступником УНР. Правонаступництво (сукцесія) держави в Україні відбулася лише два рази: 1917–18 сукцесія української держави (національної) по російській, і в 1923 сукцесія СССР по українській (совєтській) державі. Зміна режимів української держави в 1917–21 була лиш правонаступництвом урядів однієї української держави при тяглості (континуїтетові) тієї ж держави.

Згідно з поглядом авторів статті в ЕУ-2, українська (совєтська) держава з 1923 роком перестала бути міжнароднім правосуб'єктом, а лиш частково цю правосуб'єктність відзискала і практично здійснила після 1945 р. На правосуб'єктність (міжнародно-правну особовість) УССР до 1923 р. не мають ніякого впливу проведені факти звуження автономії й обмеження прерогатив уряду УССР після 1923 р., а автори еляборату їх саме чомусь наводять. Знову ж, новий міжнародно-правний статус УССР після 1945 року визначили не так конституційні зміни 1944 р., як практична участь УССР в міжнародному житті.

В 1944–45 теоретично можна б піднести знов питання правонаступництва, але воно, у силу специфічних взаємин між СССР і союзними республіками, не відбулося; хіба що у дуже вузькому пляні – часткова сукцесія деяких міжнародно-прав-

них прероґатив. Але це досить складне й теоретичне питання автори статті в ЕУ-2 не заторкували. В свою чергу, доводиться ствердити континуїтет нового міжнародного правосуб'єкту після 1945 р. з УССР як міжнародно-правним суб'єктом до 1923; але й цього не порушено в ЕУ-2.

Складається враження з кінцевого речення еляборату, що його автори, говорячи про «переємність УНР» совєтським режимом України, бояться утотожнення чи ідейно-політичного пов'язання двох державних форм і режимів. А втім, правонаступництво і тяглість держави аж ніяк цього не означають. В обох інститутах міжнародного права йдеться про чисто технічні пов'язання з погляду позитивного права, а не про ідейно-політичну чи ідеологічну спільність.

ЛІТЕРАТУРА

[Альшева] – Альшева А. Переклад німецької Вікіпедії як шлях до розширення Uanet // Мовні і концептуальні картини світу. 2013. Вип. 46. С. 42–48.

[Баренбаум та ін.] – Книга: Энциклопедия / Редкол.: И. Баренбаум и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998.

[Березюк та ін.] – Березюк Т., Іщенко О., Пилипчук Р., Савченко О., Фещенко Н. Здобутки української енциклопедистики: характеристика найважливіших видань // Наука України в світовому інформаційному просторі. Вип. 12. Київ: «Академперіодика», 2015. С. 9–114.

[Богданьок] – Богданьок Я. Досвід опрацювання енциклопедичного видання на прикладі «Енциклопедії історії України» // Поліграфія і видавнича справа. 2008. № 1. С. 29–35.

[Боговін, Кургак] – Боговін А., Кургак В. Луки // Енциклопедія Сучасної України. Т. 18 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 90–91.

[Болдырев] – Болдырев Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. № 1. С. 18–36.

[Бондур] – Бондур Т. Енциклопедії у «Фонді видань, випущених у XIX столітті з сільськогосподарської тематики» Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН // Історія науки і біографістика [електронне видання]. № 2. Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/.

[Борчук] – Борчук С. Українська енциклопедична традиція: Автореф. дис. … канд. істор. наук / Інститут історії України НАН України. Переяслав-Хмельницький, 2015.

[Боряк, Папакін] – Боряк Г., Папакін Г. Відкриті гуманітарні енциклопедичні ресурси в Інтернеті: сучасний стан і проблеми функціонування // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць. Ч. 21. Київ, 2013. С. 73–89.

[Бровченко] – Бровченко В. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. Т. 5 / За ред. М. Бажана. Вид. 2-ге. Київ: Головна редакція УРЕ, 1980. С. 381.

[Бровченко, Романов] – Бровченко В., Романов С. Косач Юрій // Енциклопедія Сучасної України. Т. 14 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2014. С. 644–645.

[Булатова, Нургалиева] – Булатова Э., Нургалиева Р. Особенности энциклопедического стиля изложения на русском языке // Вопросы энциклопедистики. 2017. № 6. С. 114–118.

[Вакальчук] – Вакальчук А. Духовна криза суспільства та проблема реалізації національної ідеї в сучасній Україні // Університетські наукові записки. 2006. № 19–20. С. 511–513.

[Вікіпедія] – Вікіпедія: вільна онлайн-енциклопедія (укр. мовою) [електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org.

[Вовк та ін.] – Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ: В 2 т. / Ф. Вовк, М. Грушевський, А. Кримський та ін. С.-Петербургъ, 1914–1916.

[Воронка] – Воронка Г. Словники та енциклопедії: розмежування понять // Вісник Книжкової палати. 2015. № 6. С. 11–13.

[Гаврилишина] – Гаврилишина Н. Регіональна енциклопедистика Полтавщини // Уманська старовина. 2016. № 1. С. 20–28.

[Глущенко, Півторак] – Глущенко В., Півторак Г. Давньоруської мови концепція // Енциклопедія Сучасної України. Т. 7 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2007. С. 170–171.

[Горак] – Горак Р. В пошуках духовного хліба (Післяслово) // Дзвін. 1990. № 1. С. 53–56.

[Горбачов] – Горбачов Д. Малевич Казимир Северинович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 18 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 673–674.

[Грипич] – Грипич С. Книжкова культура як складова сучасної духовної культури // Вісник Книжкової палати. 2012. № 1. С. 44–47.

[Гук] – Гук З. Особливості функціонування моделі енциклопедії в прозовій творчості Д. Кіша та М. Павича // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Вип. 10. Київ, 2009. С. 273–281.

[Гусева] – Гусева А. Структура базы знаний в когнитивной лингвистике // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». 2011. № 2. С. 36–42.

[ДСТУ] – Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ 3017–95 / Держспоживстандарт. Київ, 1997.

[е-ЕСУ] – Енциклопедія Сучасної України: онлайн–енциклопедія / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України [електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua.

[ЕСУ] – Енциклопедія Сучасної України: Т. 1–20 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2001–2018.

[ЕСУ 2017а] – Макро // Енциклопедія Сучасної України. Т. 18 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 606.

[ЕСУ 2017б] – Львівська державна фінансова академія // Енциклопедія Сучасної України. Т. 18 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 207.

[ЕУ] – Енциклопедія українознавства: загальна частина: У 3-х т. / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949–1952; Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / Гол. ред. В. Кубійович, А. Жуковський; Наукове товариство ім. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1954–1985.

[ЕУ 1959] – Косач Юрій // Енциклопедія українознавства. Т. 3 / Гол. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1959. С. 1144.

[Жарков] – Жарков И. Жанровая структура Энциклопедического словаря Ф. А. Брокгауза – И. А. Ефрона, 1890–1907: Автореф. дисс. … канд. филол. наук / Московский государственный университет печати. Москва, 2000.

[Жежнич, Гірняк] – Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. № 732: Комп'ютерні науки та інформаційні технології. С. 400–405.

[Железняк 2015а] – Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2015.

[Железняк 2015б] – Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: Основні здобутки та перспективи / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2015.

[Железняк 2018] – З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / Відп. ред. М. Железняк; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018.

[Железняк, Іщенко 2017] – Железняк М., Іщенко О. Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми // Українська енциклопедистика. Регіональний аспект / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 44–49.

[Железняк, Іщенко 2018] – Железняк М., Іщенко О. Країни світу і Україна: енциклопедія: У 5 т. Т. 1; гол. ред. А. Кудряченко [рецензія]. Київ, 2017 // Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1(5). С. 228–231.

[Завгородня] – Завгородня О. Статус енциклопедичного словника // Перекладацькі інновації: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції / Сумський державний університет. Суми, 2018. С. 23–25.

[Зашкільняк] – Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна–Європа–Світ. Вип. 2. Тернопіль, 2009. С. 156–159.

[ЗУНРЕ] – Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: У 3-х т. Т. 1 / Гол. ред. М. Кугутяк; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2018.

[Іщенко 2017а] – Ищенко А. Региональная энциклопедистика в Украине: общая характеристика // Российская многонациональная энциклопедистика: история и современность. Казань, 2017. С. 88–95.

[Іщенко 2017б] – Іщенко О. Спроба кількісної характеристики українських регіональних енциклопедій (за даними бібліографічної бази «Енциклопедичні видання України») // Українська енциклопедистика. Регіональний аспект / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 50–56.

[Капранов] – Капранов Я. Типологічна класово-видова організація лексикографічних джерел // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. 2014. Вип. 25. С. 183–198.

[Карпіловська, Зяблюк] – Енциклопедія «Українська мова»: структура та принципи укладання // Енциклопедичний вісник України. 2009. Число 1. С. 47–53.

[КІЕУ] – Культура: Ілюстрована енциклопедія України / Укл. М. Попович. Київ: Балтія-Друк, 2010.

[Крайнікова] – Крайнікова Т. Довідково-енциклопедичні видання: робоча навчальна програма (напрям підготовки 6.030303 Видавнича справа і редагування) / Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2017.

[Кубійович, Маркусь] – Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. Нью-Йорк, 1961.

[Латыпов] – Латыпов Б. Основные функции энциклопедий, их значение в жизни общества // Українська енциклопедистика. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2014. С. 66–68.

[Медчук] – Медчук І. Словникова стаття як одиниця енциклопедичного дискурсу // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. 2009. Вип. 16. С. 308–314.

[Муріна] – Муріна С. Порівняльна характеристика кількісних параметрів персоналій «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії Сучасної України» та бази даних електронного українського національного біографічного архіву // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. 2012. Вип. 34. С. 523–531.

[Попова] – Попова Л. Типологии и классификации словарей // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 20. С. 106–113.

[РЕІУ] – Радянська енциклопедія історії України: У 4-х т. / А. Д. Скаба та ін. Київ: Головна редакція УРЕ, 1969–1972.

[Савченко та ін.] – Савченко О., Очеретянко С., Муха В. Регіональні й національні енциклопедії в контексті гуманітарної політики держави // Українська енциклопедистика. Регіональний аспект / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017.

[Смолій, Боряк] – Смолій В., Боряк Г. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 44–60.

[ТЕС] – Тернопільський енциклопедичний словник: У 4-х т. / Укл. Г. Яворський та ін. Тернопіль, 2004–2010.

[Тимошик] – Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця. Київ: Наша культура і наука, 2006.

[УМЕ] – Українська мала енциклопедія: У 8 т. / Автор Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1957–1967.

[УРЕ] – Українська радянська енциклопедія: У 17 т. / За ред. М. Бажана. Київ: Головна редакція УРЕ, 1959–1965; Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / За ред. М. Бажана. Вид. 2-ге. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.

[ХЕС] – Харківщина: енциклопедичний словник / Укл. С. Посохов та ін.; Харківська облрада; Харківська держадміністрація. Харків, 2014.

[Хільчевський] – Хільчевський В. Луки // Енциклопедія Сучасної України. Т. 18 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 89–90.

[Храбрый] – Храбрый И. Энциклопедия как объект философско-антропологического анализа: Автореф. дис. … канд. философ. наук. С.–Петербургский ГУ. С.-Петербург, 2003.

[Черниш 2015] – Черниш Н. До питання про сучасну типологію енциклопедій // Вісник Книжкової палати. 2015. № 4. С. 3–8.

[Черниш 2018] – Черниш Н. Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів: Піраміда, 2018.

[Шерстюк, Грона] – Шерстюк Н., Грона Н. Роль довідкової літератури у процесі підготовки майбутнього фахівця // Молодий вчений. 2014. № 1. С. 249–251.

[Штерн] – Штерн І. Моделі репрезентації знань і структурування інформаційного простору в сучасних гуманітарних дисциплінах як прототипні конфігурації для проектування гуманітарних баз знань // Наукові записки. Комп'ютерні науки. Т. 18. Київ, 2000. С. 14–18.

[Щерба] – Щерба Л. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. Москва: Наука, 1974. С. 265–304.

[Щербакова] – Щербакова І. Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції: Автореф. дис. … канд. філософ. наук / Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова. Київ, 2011.

[Юсова] – Юсова Н. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія Сучасної України. Т. 7 / І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2007. С. 171–173.

[Ялафов та ін.] – Ялафов Ф., Гилязов И., Хабибуллин М. Методологические основы онлайн-энциклопедии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2017. № 10. С. 20–24.

[Яцків, Железняк] – Яцків Я. , Железняк М. Вступ // Наука України у світовому інформаційному просторі. Вип. 12: Енциклопедичний простір України / НАН України. Київ: Академперіодика, 2015. С. 5–8.

[Schläfer] – Schläfer M. Lexikologie und lexikographie. Eine Einführung am Beispiel deutscher Wrterbcher. Berlin, 2002.

[UR&PD] – Читання книжок: інтерес до читання, мотивація, інтенсивність, використання електронних пристроїв // Ukrainian Reading and Publishing Data 2018 [електронний ресурс]. Режим доступу: http://data.chytomo.com/chytannya-v-ukrayini.

Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції

Наукове видання
(монографія)

Відповідальне редагування: *Я. Яцків*
Виготовлення оригінал-макета: *Р. Судик*

Підписано до друку 18.12.2018. Формат 60х84/16.
Друк офсетний. Гарнітура PT Serif.
Ум. друк. арк. 9,0. Обл.-вид. арк. 10,3.

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3484 від 19 травня 2009 р.

Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції

Монографію присвячено актуальним проблемам української енциклопедистики – типології українських енциклопедичних видань та їхнім функціональним і жанрово-стильовим особливостям. У дослідженні розглянуто енциклопедії як жанр довідкової літератури, окреслено їхні функції, типологічні ознаки; проаналізовано класифікації енциклопедичних видань; схарактеризовано особливості стилю енциклопедичних статей та енциклопедій загалом.

Ukrainian encyclopedias: typology, style, functions

The monograph deals with the actual issues of encyclopedia science in Ukraine, in particular, such as the typology of encyclopedias, as well as their functional and genre-and-style features. Encyclopedias as a genre of reference literature in the study is considered. The functions of encyclopedias are highlighted, typological features are showed, classifications of encyclopedic books are analyzed, the attributes of the style of encyclopedic articles and encyclopedias are characterized.